

Naše díleční sonda naznačuje, že příklon k obdobným formám vzpomínání je charakteristický pro dnešní společnost, v níž se paměťově zaměřené performování minulosti nesoustředí na sdílení velkého národního vyprávění, ale spíše na jeho hravě ironickou reprodukci z odstupu. Afektivní mnemonicé dominanty se v této performativní praxi mění. Někdejší dojetí nad tragickým údělem exulanta, který marně doufal v návrat do vlasti, nahrazuje obdobně afektivní komika, která se rodí z parodické reprodukce kánonu kulturní paměti. I tento smích je však paměťově produktivní, též ironická hra afirmuje sdílené představy minulosti.

IV.] Topografie paměti

Reálná a imaginární místa kulturního vzpomínání

Jaroslav Ira

„Stůj, noho, posvátná místa jsou, kamkoli kráčíš.“¹

Paměť a prostor

Vztah mezi pamětí a prostorovostí se stal předmětem pozornosti již v klasickém díle Maurice Halbwachse, jež poukázalo na potřebu kolektivní paměti ukotvovat se v prostoru.² Tezi o jejich vzájemné provázanosti převzal v novějším bádání o paměti například Jan Assmann, jenž považuje právě přenos do prostoru za „prapůvodní médium“ každé mnemotechniky včetně mnemotechniky kulturní.³ Také Pierre Nora přispěl k tematizaci vztahu prostoru a paměti, ačkoli topografická místa pojal jen jako podmnožinu obecnějšího souboru míst paměti, jež přímou vazbu na prostor mít nemusí. Význam této podmnožiny však současně vyzdvihl dalekosáhlý „obrat k prostoru“, který se ve společenských vědách ohlásil paralelně s konjunkturou paměťových studií na sklonku 20. století a který zřetelně ukázal, že prostor není pouhý rámec inscenace paměti, nýbrž současně produkt mnemotických procesů.⁴

Ve vztahu ke Komenskému a jeho komemoraci má prostor dvojí základní rozměr. Jednak je to prostorovost Komenského, tj. fyzická geografická extenze jeho života a působení, jednak rozprostření vlastní paměti, které první aspekt kopíruje, nikoli však vždy a všude. Rozlišit lze tři základní

- ¹ Jan KOLLAR, *Slávy dcera. Lyricko-epická báseň w pěti zpěvích* [1824], Pešť 1832, [s. 1].
- ² Maurice HALBWACHS, *Kolektivní paměť*, Praha 2009, s. 185–227; TYZ, *La Topographie légendaire des Évangiles en Terre Sainte* [1941], Paris 1941. Český překlad závěrečné kapitoly viz Maurice HALBWACHS, *Legendární topografie evangelí ve Svaté zemi*, in: Françoise MAYER – Alban BÉNSA – Václav HUBINGER (eds.), *Cahiers du CEFRES. N° 10. Antologie francouzských společenských věd. Město*, Praha 1996, s. 8–35.
- ³ Jan ASSMANN, *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*, Praha 2001, s. 56.
- ⁴ K problematice obratu k prostoru viz kupř. přehledová studie: Doris BACHMANN-MEDICK, *Spatial Turn*, in: TAZ, *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*, Reinbek bei Hamburg 2009, s. 284–328. Srov. též Lenka ŘEZNÍKOVÁ, *Prostor*, in: Lucie STORCHOVÁ a kol., *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha 2014, s. 36–45.

typy míst, jež v reflexi Komenského nějakým způsobem figurují: místa zjevně spjatá s Komenského životem, místa s ním asociovaná, a konečně místa, k nimž nemá Komenský zřetelnou vazbu. Ve skutečnosti nejsou jednotlivé kategorie tak přísně oddělené, jak by se mohlo zdát. První kategorie odkazuje k nespočetným místům, která Komenský navštívil, kudy prošel, kde působil, kde se narodil, zemřel či byl pochován. Mezery v historickém vědění se staly vhodným polem pro imaginaci, jak se ukazuje například v letitých sporech o určení Komenského rodiště nebo v debatách o místech, kde se skrýval před odchodem do exilu či kde opustil vlast.⁵ Každopádně jsou podobná místa primárními souřadnicemi pro ukotvení komeniánské paměti, přičemž se zároveň stávají potenciálními středisky lokální paměti Komenského. A podobně i místa bez reálného vztahu ke Komenskému se mohou stát - a také se stala - sekundárním prostorovým rámcem pro komemoraci Komenského. Jedná se o veškerá místa, kde byl Komenský trvale či přechodně připomínán, například pojmenováním ulice nebo místní slavnosti.⁶ Do těchto míst se paměť Komenského vpisovala druhotně v kontextu obecného symbolického značení prostoru určitými společnostmi (národní aj.) a díky změnám prostorových vztahů či praxí (například růst měst a rozvoj turismu).

Vysoce mobilní charakter Komenského života, jenž se sám o sobě stal příznakovým, předznamenal spojení s řadou míst, kulturně aktivované formou „zanechal stopy“. Z hlediska paměti však mají některá z těchto míst zvláštní, privilegovaný status. Za prvé se jedná o univerzální mnemotopy významných postav: rodiště, místo úmrtí a uložení ostatků. Za druhé jde o místa, která jsou spojována s významnými momenty či epizodami jeho života.

Cesty Komenského

Prostorová mobilita Komenského, která zahrnuje velkou část střední, západní a severní Evropy, se ustálila jako jeden z ústředních rámců v nespočetných reprezentacích jeho osobnosti. Přesuny v prostoru se staly nedílnou součástí jeho obrazu a páteří jeho biografii. Hodnotově neutrální fakt mobility nejtypičtěji zvýznamnily a přeznačily afektivní metafory poutníka či putování, které tvořily vrehol celé pyramidy dalších výrazů. Topos putování se v paměťové kultuře prosadil již s počátkem národního přisvojování. Podobně jako řada jiných kanonických atributů, které byly v paměťové kultuře Komenskému připsány, také topos poutníka se zčásti zaštiťoval jeho

⁵ Josef Brambora načrtnul tenkou hranici mezi místy, v nichž má lidová tradice o pobytu Komenského alespoň minimální opodstatnění, a zasluhuje proto své označení v prostoru a místy, u nichž je taková tradice již zcela nesmyslná. Srov. JOSEF BRAMBORA, *Světové oslavy jubileí Jana Amose Komenského 1956-1958*, Praha 1961, s. 103.

⁶ Již Halbwachs poznamenal, že paměť událostí z evangelií se nemusí nutně vázat jen k místům ve Svaté zemi, v nichž se tyto události (údajně) odehrály, ale ve skutečnosti se může materializovat v kterémkoli jiném místě, pokud se tak paměťové společenství rozhodne. Srov. HALBWACHS, *Kolektivní paměť*, s. 222.

autobiografickou výpovědi, neboť Komenský sám, jak se často připomínalo, nazval svůj život putováním. Rozbor textů neméně ukazuje, že tento topos byl součástí složitější dialektiky významových poloh cest. Komenský se totiž pohyboval třemi způsoby: nuceně, dobrovolně a heroicky (metaforicky).

Cesty vynucené se významově ustálily v rekurentních obrazech vyhnaní, bloudění či toulání. Ty pak odkazovaly k obecnějším obrazům z kulturního repertoáru, ať již se jednalo o připodobnění samotné postavy Komenského k archetypálnímu „tulákům“, respektive jeho bloudění k archetypálnímu cestám utrpení. První případ dokumentuje například článek z roku 1871, v němž se vysvětluje, že v Komenském „oslavujeme [...] bludného svého Odyssea pobělohorského, který surovostí doby vyhnan od domácího krbu, toulati se musil po Evropě“,⁷ nebo oslavná báseň z roku 1892, podle níž Komenský „v dáli vlasti labyrintem světa / jak Mojžíš bloudil po trnité pouti“.⁸ Druhý případ ilustruje přednáška Františka Kneidla, pronesená v předvečer jubilea roku 1892 v Rudolfinu, v níž byl „potulný život pronásledovaného uprechlíka a vyhnance“⁹ připodobněn ke křížové cestě: „ve Fulneku byl počátek Komenského křížové cesty utrpení. [...] Plameny Fulnecké byly prvním zastavením na jeho cestě křížové, a ohnivě jazyky požáru lešenského ozářily Kalvarii, na kterou ubohý vyhnanec po strastech, jež mu po třicet pět téměř let stále byly údělem, byl doveden. Jako žebrák bloudil potom od města k městu [...]“.¹⁰

„Trudné, přežalostné putování [...] z místa na místo, z vlasti do ciziny, ze země do země,“¹¹ nacházelo významovou antitezi v oněch reprezentacích pohybu, jež vytvářely obrazy cest záměrných. Typicky se jednalo o pedagogické a politické mise, jež Komenský podniknul v lešenském období svého života. Tak například Karel Sladkovský ve své slavnostní řeči, proslouvené při odhalení pomníku Komenského v Brandýse nad Orlicí roku 1865, nadšeně líčí:

Ze všech stran, jakoby o závod vyzván, nalézá se nyní oslavenec náš co pravý apoštol osvěty neustále na cestě od národu k národu, a ubíraje se ze středu rodáků svých, Poláků, k Švédům, od Švédů k Angličanům a od těchto opět do Švédska, odtud pak nazpět mezi bratry Poláky a z Polska do východních Uher i do Sedmíhrad, vykládá všude nejčelnějším mužům věku zásady nové soustavy své vyučovací [...].¹²

⁷ Komenský a Žerotín, *Květy* 6, 1871, č. 11 (16. března), s. 86.

⁸ Jaroslav TICHÝ, *Janu Amosovi Komenskému*, in: František V. KRCH (ed.), *Národ Komenského*, s. 133.

⁹ *Proslovy a básně k oslavě třístalých narozenin Komenského*, Pardubice 1892, s. 10n.

¹⁰ Bohumil MAREŠ, *Jan Amos Komenský. Stručné vyličení života i významu jeho*, Pardubice 1892, s. 10n.

¹¹ *Upomínka oslavy třístých narozenin J. A. Komenského (kterou pořádal ve dnech 26.-28. března 1892 v Proseku za účastenství zastupitelstva královského hlavního města komitét, složený ze zástupců většiny školních sborů vědeckých, uměleckých i studentských)*, Praha 1892, s. 16, 30.

¹² MAREŠ, *Jan Amos Komenský*, s. 10n.

¹³ *Slavnostní řeč Karla Sladkovského, in: Na památku Jana A. Komenského. Vydáno k slavnosti odhalení pomníku J. A. Komenského v Brandýse nad Orlicí dne 5. září 1865*, Praha 1865, s. 9-10.

Povaha „spanilých“ cest Komenského se dokonale odlišuje: Komenský cestuje proto, že chce a sleduje určitý záměr, nebo proto, že je zván. K cestám se vypravuje, není puzen. Často se oba typy cest, nucené i dobrovolné, objevovaly vedle sebe. Například Antonín Krecar v článku z roku 1892 symptomaticky nazvaném *Cesty Komenského* podotkl, že „ani ve vlasti rodné nebyl Komenský leč poutníkem a jeho pobyt v ní podobá se cestě a bloudění. [...] Aby školství zvelebil, proputoval severní Evropu. Celý život jeho není leč cestováním za tímto účelem“.¹³

Krecar nicméně naznačil třetí modalitu Komenského cestování, metaforický pohyb za svým posláním. Druhý i třetí modus mohl splývat, jak ukazuje následující příklad: „Z Polska do Anglie, odtud do Švéd, potom zas do Uher vodila jej hvězda, ozařující mu v dáli Betlémské jesle, k nimž přivésti chtěl všecko člověčenstvo.“¹⁴ Antitetické obrazy trudného putování a aktivního cestování se vposled podřizovaly obrazu cesty metaforické, ať již označovala cílevědomou cestu Komenského za ušlechtilým cílem nebo životní dráhu, jež mu byla předurčena, anebo směr, který ukázal lidstvu. Již Karel Sladkovský ve své slavnostní řeči, kterou pronesl při odhalování Komenského památníku v roce 1865, uvedl, že oslavenec „nenechal se svést z vykázané jemu dráhy, a s neohroženou, nezvratnou myslí po celý svůj život kráčel za cílem, od prozřetelnosti věčně jemu vytknutým“,¹⁵ přičemž tímto cílem nebylo nic menšího, než aby „z temna a z tísní starého světa středověkého vypátral cestu do nového, blaženějšího světa rozumového a mravného“.¹⁶ Komenského reálné cesty se mění v metaforickou „cestu“ proroka či apoštola, jenž objevuje „cestu“ k novému světu a zvěstuje novou „cestu“, jíž se má ubírat lidstvo, cestu světla. Sladkovský svůj text příznačně postavil na analogii s příběhem Kryštofa Kolumba, jenž objevil cestu k novému světu. Archetyp Kolumba se pak ustálil jako oblíbený motiv v projevech, básních¹⁷ či životopisech, čemuž napomáhala i shoda jubileí. Například Josef Klika ve svém životopisu vysvětloval:

Komenský narodil se sto let po objevení Ameriky Kryštofem Kolumbem. A jako tomuto smělému plavci janovskému podařilo se otevřít lidstvu celý nový svět, tak až do hrobu v práci trvajícím Amosovi zdařilo se zjednatí lidstvu přístup do světa nejvznešenějších myšlenek a nejušlechtlejších snah, a to především skrze povznesení vyučování a školství, v kterémž oboru učitelstvu všech zemí a všech národů jest věru pravým Kolumbem!¹⁸

¹³ Antonín KRECAR, *Cesty Komenského*, Svobodný občan 21, 1892, č. 5 (25. března), s. 1.

¹⁴ *Upomínka oslavy třístých narozenin J. A. Komenského*, s. 34.

¹⁵ Karel SLADKOVSKÝ, *Slavnostní řeč, mluvena při odhalení pomníku Jana Amose Komenského*, Národní listy 5, 1865, č. 184 (5. září), s. 1.

¹⁶ Tamtéž.

¹⁷ Např. Bohdan KAMINSKÝ, *Památce Jana Amosa Komenského*, Zlatá Praha 9, 1892, č. 19 (25. března), s. 217: „Jak kdysi Kolumba kraj bájný v dáli veď, / tak bouří života Tys hledal pravdy svět, / říš boží pravdy svaté.“ Srov. též: Hynek MEJSNAR, *Janu Amosu Komenskému v slavný den a přepamátný 28. března*, in: KRCH (ed.), *Národ Komenskému*, s. 91: „před nímž klonili se mocní velmožové, / Kolumbem jej zvouce nových cest a vidů.“

¹⁸ Josef KLIKA, *Komenského život a práce*, Praha 1892, s. 1.

Obrazy apoštola a stvance, Kolumba a Odyssea, zřetelně odkazovaly ke dvěma vzájemně se doplňujícím složkám Komenského heroismu: hrdinství vůdcovské a hrdinství, jež spočívalo v nezdolném boji s nepřízní osudu, jež se Komenský dokázal vzepřít svou činností, přestože nemohl odvrátit tragický konec zápletky, spočívající v nenaplněné touze po návratu do vlasti. V hlubší rovině pak Komenského dvojaký heroismus symbolizoval dvě varianty národního příběhu: ponížení a utrpení českého národa, jehož osud byl vyjádřen Komenského doživotním vyhnanstvím a neustálými pohromami, a naproti tomu velikost, vyvolenost či světové poslání českého národa.

Obraz nepřízně osudu umocňoval heroizaci Komenského až k hranicím nadpřirozena: „Podobá se přímo zázraku, že muž života vlnami pronásledování tak zmítaného a bouřlivého dovedl si o veškeré člověčenstvo získati zásluh tak ohromných a nesmrtelných.“¹⁹ Metafory vln a bouřky spojovaly Komenského život s celkovým obrazem evropských dějin 17. století. Komenský byl štván po Evropě, neboť Evropa jako taková byla v pohybu: typicky se hovořilo o době „bouřlivé“ či „vířivé“, takže i Komenský byl neustále unášen: „celý jeho život [...] podobal se plavbě po moři bouřlivém, které rozkotalo každý koráb, na který bylo se mu utéci, a teprv v hrobě v západních končinách Evropy pokoje mu dopřáno.“²⁰ Nicméně heroičnost Komenského spočívala v tom, že byl schopen navzdory tomuto pohybu sledovat jiný pohyb, lineární cestu pokroku. „Nijaká rána osudu však není s to vyšinouti oslavence našeho z dráhy k životnímu jeho cíli.“²¹

Topos putování, respektive obraz Komenského jako poutníka, svérázně využil Josef Kachník, když se roku 1935 pokoušel obhájit myšlenku, že Komenský se narodil v Nivnici. Kachník spojil otázku rodiště s etymologickým původem jeho jména. Zatímco v roce 1885 zastával názor, že jméno Komenský bylo příchozí rodině přidáno podle zvyku, přičemž odkazovalo k místu původu jeho rodičů,²² o padesát let později interpretoval jméno Komenský a Comenius jako kryptogram, jenž vyjadřoval skutečné jméno Zmiga a zároveň poutnický charakter života Jana Amosa. Komenský je slovo odvozené od latinského „comeare“ či německého „kommen“ a zároveň latinským překladem „zmigat“, tedy pohybovat se sem a tam:

Ještě patrnějším je to, vezme-li se za základ německé slovo „kommen“ a zlatinizuje-li se: pak znamená „Comenius“ (Komenský) člověka, jenž světem bloudí, přichází a odchází. Nebyl takovým Komenským? Nazývá se „poutníkem“ ve svém nesmrtelném díle „Labyrint světa a ráj srdce“ [...] Nechtěl Komenský tento svůj poutnický úkol a osud kryptogramem „Comenius“ (Komenský) vyjádřiti?²³

¹⁹ Augustin E. MUŽIK, *Jan Amos Komenský*, Národní politika 10, 1892, č. 87 (27. března), s. 1.

²⁰ Jan K. ŠKODA, *Řeč o slavnosti dvousetleté památky úmrtí Jana Amosa Komenského v Přerově dne 17. srpna 1871*, Svoboda 5, 1871 (25. září), s. 413. Jedna z mnoha variant formulace, kterou použil ve svém životopise Komenského již František Palacký. Viz kapitolu Od příběhu k praxi.

²¹ *Slavnostní řeč Karla Sladkovského*, s. 7.

²² Josef KACHNÍK, *Ještě něco o rodišti Jana Amose Komenského*, Časopis musejního spolku olomouckého 2, 1885, s. 70.

²³ Josef KACHNÍK, *Pravé jméno a rodiště J. A. Komenského*, Vychovatelské listy 35, 1935, č. 8, s. 242.

Pohled do nejrůznějších biografii ukazuje, že Komenského přesuny do různých míst zpravidla strukturovaly jeho životopis a dílo. Vytvořil se jakýsi model pro psaní popularizační biografie: základní kostru utvářel životopis psaný jako pohyb v prostoru a na tuto kostru se pak navěšovaly hlavní Komenského činnosti a spisy, přičemž svrchní obal tvořily jeho podnětné myšlenky, vlastnosti a obecný význam Komenského. V duchu svého hrdiny tak jeho životopisci mimoděk vytvořili vcelku dobrou didaktickou pomůcku. Zdánilivou přirozenost topografické osy staví do méně samozřejmého světla možné alternativy: život Komenského mohl být líčen primárně v rámci kariérního vzestupu, vývoje jeho myšlení a díla (například raný Komenský/ pozdní Komenský) či podle jeho převládající činnosti. Takové alternativy se ostatně uplatnily v některých textech.²⁴ Topografické rámování se zároveň stalo takřka přirozeným způsobem vizuální reprezentace Komenského biografie. Obrazy, veduty či fotografie měst, která Komenský navštívil, se staly obligátním prvkem muzejních reprezentací. Jsou běžnou součástí propagačních publikací, a to i těch, které se věnují vztahu Komenského k jednomu konkrétnímu místu.²⁵ Cyklus fotografií a rytin jednotlivých míst se objevil například ve *Zlaté Praze* roku 1892.

Komenského mobilita nacházela svoje vizualizace i v kartografickém zobrazení. Hustá síť míst a cest konstruovala jednoznačně afirmativní obraz nezměrné činnosti a světového významu Komenského, a přitom podtrhovala trpný motiv putování a bloudění. Z didaktického hlediska bylo však zapotřebí cesty strukturovat a seskupit je do přehlednějšího rámce. Například mapa *Cesty Komenského* z roku 1892 od Emanuela Vlastimila Milbauera (obrazová příloha, obr. XXX) rozčlenila Komenského přesuny v prostoru na pět typů cest: studijní; útočiště hledající; do Anglie a Švédska; do Uher a Blatného Potoka; do Amsterdamu. I tak zůstává mapa velmi hustou a nepřehlednou změti úseček, a to i přes jistou redukci v přesnosti, která měla sloužit právě k většímu zpřehlednění.²⁶ Také autor fejetonu *Cesty Komenského* z téhož roku rozlišil obdobnou pětici cest, které nazval: studijní; bloudění ve vlasti; anglickošvédskou; uherskou; amsterodámskou.²⁷ V případě prvním končila studijní cesta až v Brandýse, kde také počínala cesta útočiště hledající; ve zmíněném fejetonu končila již v Přerově. Schematizovat mobilitu Komenského se pokusila rovněž mapka v jedné novější německé biografii. I zde volil autor redukci na pět cest, které zčásti odpovídaly mapě Milbauerově: *Lehrjahre; Weg ins Exil; England-Schweden Reise; Reise nach Ungarn;*

²⁴ Např. Josef POLIŠENSKÝ, *Jan Amos Komenský*, Praha 1963, rozdělil Komenského život do tří period podle převládajícího zaměření jeho činnosti: období zájmu o českou vzdělanost (do r. 1628) - období pansoficko-didaktické a evropské politické činnosti (do r. 1648) - období hledání apokalyptického zvratu nebo všenápravy.

²⁵ Např. František HÝBL, *Pocta Fulneku J. A. Komenskému*, Fulnek 2010.

²⁶ Mapa otištěna in: František J. ZOUBEK, *Život Jana Amose Komenského*, Jan V. NOVÁK (ed.), Praha 1892, s. [290].

²⁷ Krecar formuloval určitý morální imperativ vůči jednotlivým místům, která Komenský navštívil: „Zejména pak města, v nichž kdysi Komenský dlel, měla by svůj hold lásky, úcty a vděčnosti k arciděliteli svému osvědčiti důstojným pomníkem. [...] Co učinila místa některá, učitelé i všeska ostatní!“ Viz: Antonín KRECAR, *Cesty Komenského*, Svobodný občan 21, 1892, č. 6 (25. března), s. 1.

Reise zum letzten Zufluchtsort Amsterdam. Mapa se liší v tom, že vykresluje pouze nejdůležitější cesty. Veškerý pobyt v českých zemích je řazen ke studijním létům, přičemž mizí epizoda se skrýváním se v Čechách. Brandýs není do mapy zahrnut, a Komenského cesta do Lešna tak v rozporu se skutečností vede z Fulneku. Na rozdíl od Milbauera ovšem mapa vyznačuje dvě možná rodiště.²⁸

Topografické rámcování Komenského života a díla víceméně odpovídá lo klasickému nástroji mnemotechniky, umístování prvků k zapamatování v prostorovém schématu. Pohyb po topografických bodech - virtuální či ještě lépe skutečný - pak mohl sloužit pro změnu k lepšímu poznání Komenského: „Putování po stopách J. A. Komenského v naší vlasti přiblíží nám jeho život a seznámí nás s jeho dílem,“²⁹ soudili autoři stejnojmenné publikace z padesátých let 20. století, která byla vydána v kontextu světových oslav Komenského. Také zde se setkáme s kartografickým zobrazením propojených míst; nejedná se však o mapy Komenského cest, ale o mapy propojující místa Komenského pobytu a různé Komenského památníky na Moravě a v Čechách, neboť cílem publikace bylo seznámit nejen s topobiografií Komenského, ale právě s celou sítí památek (muzeí, památníků), které „nám připomínají i přibližují jeho osobnost“.³⁰ Síla poutnické topiky se ostatně projevila také tím, že poznávání či mapování Komenského života se často vyjadřuje právě v metafoře putování. Putujeme po stopách Komenského, nebo se rovnou stáváme jakýmsi poutníky, jestliže se zabýváme Komenského životem, paradoxně v přesnějším slova smyslu. Případně se potenciální poutník použije jako figura pro zobrazení Komenského světového významu:

Poutník, který by chtěl zhlédnout všechna místa, kde kdysi Komenský žil a kudy kráčil, musel by procestovat velký kus Evropy. Poutník, který by chtěl navštívit všechny země a národy, kam proniklo Komenského jméno, musel by procestovat celý svět. Vyšel by na tuto slavnou pouť z Nivnice [...].³¹

V neposlední řadě se Komenského cestování v českém myšlení významově kodifikovalo jako symbolizace exilu. Ponecháme-li stranou běžné paralely Komenského a Masaryka, můžeme demonstrovat využití topiky Komenského cest na příkladě jednoho z novodobých exulantů, česko-nizozemského sociologa Ivana Gaďourka, jenž nazval své paměti příznačně *Cestou Komenského*. Gaďourek při hledání názvu vycházel jednak z analogie svého života s životem Komenského, ale také z řady topografických koincidence: měl příbuzné v Nivnici, studoval na gymnáziu ve Strážnici, po útěku z Československa se dostal do sběrného tábora u Herbornu, exil našel

²⁸ Franz HOFMANN, *Jan Amos Comenius: Lehrer der Nationen*, Leipzig 1975, s. 14.

²⁹ Josef BENEŠ - František POLANSKÝ, *Putování po stopách J. A. Komenského (v naší vlasti)*, Praha 1957, s. 8.

³⁰ Tamtéž, s. 66.

³¹ Antonín ŠKARKA - Josef SKALSKÝ, *Jan Amos Komenský v Bílé Třemešné*, Havlíčkův Brod 1963, s. 9.

nadšení, s kterým do domnělého rodiště Komenského česká inteligence putovala.⁴¹

Také v období československé republiky docházelo k určitému vyhranění sporu, v němž se nadále angažoval Josef Kachník. Ten se v roce 1935 opřel do autorů v různých moravských novinách, kteří podle něj využili výstavy Komenského děl v uherskobrodském městském muzeu k „nemístné propagandě pro získání veřejného mínění pro Uh[erský] Brod jakožto rodiště J. A. Komenského, pomíjejíce vědeckých důvodů, které dosud komeniologové snesli zvláště pro Nivnici [...] Ba plakát, vyzývající k návštěvě výstavy, přímo dí: „Navštivte výstavu památek J. A. Komenského v rodišti jeho Uh[erském] Brodě“.⁴² Odkazem na Naarden se Kachník snažil pro rodiště postulovat stejný mnemonický význam, jakému se těšilo místo posledního odpočinku, které se v této době stávalo oficiálně sakralizovaným místem spjatým s ideou prvorepublikového státu:

V Naardenu opravuje se velkolepě hrob učitele národů za přispění republiky československé a státu holandského, a česká věda historická nedovedla dosud zjistiti přesně jeho rodiště, čímž nastává zmatek nejen na školách českých, kdež dějinám vychovatelství se vyučuje, nýbrž i v cizině, kdež zájem o Komenského jest neobyčejný. Musí tudíž každý sebemenší příspěvek k rozluštění záhady jména a rodiště Komenského, od kohokoliv přichází, býti uvítán [...].⁴³

Kachníková celoživotní obhajoba Nivnice byla charakteristická tím, že propojovala lokálněpatriotický zájem s obecnějším národním diskursem paměti. V samotné Nivnici se Kachník stal především lokálním hrdinou, jenž neúnavně bojoval za nivnický původ Komenského (čímž takřkajíc umístil Nivnici na mapu), nadto sám, neboť na rozdíl od Uherského Brodu, kde mohla řada místních nadšenců setrvale hájit Komenského brodský původ, Nivnice neměla mnoho „výbojných inteligence“. Článek F. Smetany z roku 1947, k němuž odkazují, příznačně končí výzvou směrem k nivnické společnosti, aby navázala na Kachníkovu činnost.

Argumentace uvedeného článku navazovala na Kachníkovu snahu ponechat diskurs o rodišti otevřený, přičemž se odkazovala na J. V. Klímu, jenž doporučoval, aby si dotčená místa nečinila „neobmezený nárok na čest, že jsou rodištěm Komenského“, což mělo vést mimo jiné k opravě znění pamětní desky v Uherském Brodě. Stojí přitom za pozornost, že autor hovořil v jazyku lokální kolektivní identity: „My, Nivničané, nezazlíváme sousedskému Brodu, že vytrvale usiluje o honosný titul takového rodiště, ale nemají pro své nynější tvrzení, coby neochvějně, ani tolik dokladů, ko-

⁴¹ Ferdinand PRAGER, *Vinohrad J. A. Komenského a jiné historické obrázky*, Uherský Brod 1923, s. 196n. O založení pamětní knihy mlynářem Františkem Vařechou roku 1891 srov. Martin SKYBA, *Oslavy J. A. Komenského v Nivnici*, in: *Nivnice: městečko Jana Amose Komenského*, Gottwaldov 1959, s. 53.

⁴² KACHNÍK, *Pravé jméno a rodiště*, s. 239.

⁴³ Tamtéž.

lik jich Nivnici upírají.“⁴⁴ Argumentace proti hegemonnímu uherskobrodskému diskursu paradoxně vedla k určitému oslabení významu samotného faktu narození a posunu k odkazu Komenského:

Co by platné bylo zjištění pro královské město Uh[erský] Brod, že se zde narodil Jan Amos Komenský [...] kdyby z této skutečnosti neprýštil zvláštní podnět a závazek pro mimořádné povinnosti a vnitřní růst jednotlivce i celku v duchu Komenského. [...] Zůstaňme věrni odkazu Komenského! Nestačí prokázati, které místo je jeho rodištěm, nýbrž činy vlastními třeba uctívati onu šťastnou a velkou událost roku 1592. To ovšem platí také pro Nivnici, která si zvláště musí všimati všeho toho, co je všechno ještě dlužna Komenskému.⁴⁵

Právě pro nivnickou společnost zůstávalo rodáctví nadále významným tématem také v druhé polovině 20. století, neboť se ustálilo jako klíčový prvek lokální tradice. Ještě v sedmdesátých letech se takřka militantně obhajoval nivnický původ Komenského v brožurce *Nivnice: Městečko J. A. Komenského*.⁴⁶ Zároveň se téma stalo prvořadým marketingovým aspektem obrazu městečka. Komenský se proto dodnes objevuje v roli nepotvrzeného rodáka, jako například v nejnovější propagační publikaci o Nivnici, v níž se tvrdí, že tamní škola „vzpomíná na svého slavného rodáka nejenom svou pamětní síní, ale především tím, že naplňuje jeho myšlenky vzdělávání a výchovy mládeže“, přičemž na jiném místě se poukazuje na nejednoznačnost Komenského původu.⁴⁷

V obecnější rovině společenská závažnost otázky nicméně klesala. V poválečné době se začalo volat po odklonu od sporů o Komenského rodiště, respektive od „neplodného bádání, kde se Komenský narodil“. Důraz se měl přesunout k všestrannému a v pedagogické praxi využitelnému poznání jeho díla a pokrokových myšlenek, přestože se stále podotýkalo, že se nelze „smířit s tím, aby otázka rodiště Komenského zůstala stále nejasná“.⁴⁸ Zejména okruh badatelů kolem Uherskobrodského muzea rezignoval na dokazování brodského původu ve jménu zásadnějšího studia Komenského odkazu, přičemž spor o rodiště posunul do roviny muzejní reprezentace:

Tvůrcové PAMÁTNÍKU se nepostavili za Uherský Brod jako nezvratné rodiště Komenského, nýbrž v prvních vitrinách i na souběžných panelech shromáždili vědecké práce s důkazy komeniologických badatelů pro každé z domnělých rodných míst i rozličné památky jiné, které se k nim poutají.⁴⁹

⁴⁴ František SMETANA, *Spor o rodiště J. A. Komenského*, *Naše pravda* 3, 1947, č. 207 (5. září), s. 4.

⁴⁵ Tamtéž.

⁴⁶ *Nivnice: městečko Jana Amose Komenského*, Gottwaldov 1959.

⁴⁷ František HLADIŠ a kol., *Nivnice v proměnách času. 750. výročí písemné zmínky o Nivnici*, Nivnice 2011, s. 76, 25.

⁴⁸ BENEŠ – POLANSKÝ, *Putování po stopách J. A. Komenského*, s. 21.

⁴⁹ František POLANSKÝ, *Průvodce památníkem Jana Amose Komenského v Uherském Brodě*, Gottwaldov 1956, s. 13.

Josef Brambora tak mohl ve svém přehledu o oslavách Komenského v letech 1956–1957 vyjádřit své potěšení, že se „tři místa Komenského rodného kraje, konkurující o čest být rodištěm Komenského [...] k oslavám spojila a vydala i společný plakát s programem oslav“.⁵⁰

Paralelně s posunem k odkazu a dílu Komenského lze pozorovat tendenci ke zlehčování nebo satirizaci otázky rodiště. Již v šedesátých letech se téma například přirovnávalo k „detektivnímu případu“.⁵¹ V tzv. Necyklopedii, satirické obdobě internetové Wikipedie, se jednoduše konstatuje, že Komenský se narodil ve všech třech místech.⁵² Otázka se stala předmětem publikací o záhadách a v neposlední řadě i námětem k jednomu z dílů televizního cyklu pro mládež *Záhady Toma Wizarada*. „Záhadolog“ Tom v něm postupně navštěvuje všechna místa, v nichž se Komenský měl podle různých dokladů narodit. Poté, co v každém případě narazí na zpochybnující argumenty, rezignuje Tom na definitivní odpověď. Výmluvnou známkou satirizace je především lehce pobavený výraz Komenského, který se opakovaně zjevuje za Tomovými zády.⁵³

Ve vztahu k paměti lze neurčitost rodiště vnímat ve dvou perspektivách. Z hlediska komemorativní praxe představovala bezesporu problém, neboť se nevědělo, kde vlastně slavit Komenského narození. Avšak zároveň se ukázala být relativní výhodou. Jednak se samotný příběh o mnohosti rodištích ustálil jako typický motiv, jenž zpětně posloužil jako mnemonická pomůcka. Topos neurčitých či konkurujících si rodištích pak vytvářel také jakýsi mytologizující efekt, jenž se vázal k heroizaci Komenského: „Je zvláštní osud největšího muže svého století [...] že ještě 334 let od jeho narození a 266 let po jeho smrti neznáme přesného místa jeho zrodu a skoro i tápeme v nejistotě přesného hrobu.“⁵⁴ Motiv sporu různých míst podtrhoval jeho velikost. Jestliže topos putování vztahoval Komenského k postavě Kryštofa Kolumba, Odyssea či k apoštolům, spor o rodiště jej koncem 19. století asocioval zvláště k Homérovi:

Arciučitel náš nebyl sice tak šťastný, aby jak o Homéra sedm míst se hádalo, že jsou jeho rodištěm; nicméně však v té příčině s polovicí slávy Homérovou má; jeť známo, že se pokládají za rodiště Komenského místa tři: *Komňa, Nivnice a Uherský Brod*. Každé z nich má své přívržence i odpůrce, své hájitele i popíratele.⁵⁵

⁵⁰ BRAMBORA, *Světové oslavy jubileí*, s. 34.

⁵¹ *Kde se narodil Komenský?*, Pochodeň 58, 1969, č. 162 (12. a 13. července), s. 5. Podobně např.: Jan SVOBODA, *Za učitelem národů*, Rudé právo 47 (70), 1967, č. 222 (13. srpna), s. 3.

⁵² Necyklopedie, <http://necyklopedie.wikia.com/wiki/Komensk%C3%BD> (náhled 7. 7. 2014).

⁵³ Cyklus *Záhady Toma Wizarada*, díl „Jan Amos Komenský“, premiéra 20. 10. 2008, Česká televize, Televizní studio Brno, 2008. Videoarchiv ČT, <http://www.ceskatelevize.cz/porady/10123499335-zahady-toma-wizarada/308292320500029/?fromvoted=1&nazev=Z%Elhady+Toma+Wizarada> (náhled 7. 7. 2014).

⁵⁴ *Dnes je den Komenského narozenin*, Národní politika 54, 1936 (28. března), polední vydání, s. 2.

⁵⁵ HRAZDĚRA, *O jméne a rodišti*, s. 4.

O slávu Homérova rodiště se hádalo sedm měst, jak by to nám nepřipomněl spor o Nivnice, Brod i Komnu? Zdaliž ku podobné řevnivosti nevodivá i slavná paměť mužů jako Shakespeara, Bacona a jiných? Ký div, kdyby i o slávu letošního jubilejního oslavence našeho se přití počali!⁵⁶

Také z lokální perspektivy měla neurčitost Komenského rodiště ambivalentní význam. Slouží ve skutečnosti všem dotčeným místům, která mohou mít oprávněný zájem na nevyřešitelnosti celé otázky.⁵⁷ Mnohost rodištích do jisté míry napomohla konstrukci paměťového mikroregionu, tzv. kraje Komenského. Tak to vnímal například jeden z nivnických návštěvníků ve čtyřicátých letech 20. století. Ve svém fejetonu připomněl „až dojemně“ úporné zápolení mezi Nivnicí, o níž se učil jako o Komenského rodišti ve škole, a Uherským Brodem, o němž se učilo v současné době, načež nevyřešitelnou otázku uzavřel konstatováním: „Jedna věc je však jistá: kráčíme krajem Komenského. Konáme cestu, kterou on vykonal nesčíslněkrát.“⁵⁸

Také místa, která se vážou ke konci života uctívaných jedinců, patří k privilegovaným a univerzálním mnemotopům. Komenský nezemřel mučednický, tragický či heroický, a proto se Amsterdam – místo skonu – nestal tak závažným místem paměti jako blízký Naarden, jenž byl místem uložení ostatků. Přesto se Amsterdam ustálil v kánonu Komenského jako místo relativně významuplné: místo posledního útulku či přístav trosečníka, ale také metropole, kde Komenský došel plného uznání v evropském rozměru. Z hlediska reprezentace bylo výhodné, že Komenského život pramenil v malé obci na Moravě a ústil v přímořském velkoměstě, které patřilo k nejvýznamnějším metropolím 17. století. Gradace sídel tak symbolizovala rostoucí slávu Komenského, která stoupala úměrně jeho věku. Imaginaci, a především komemorativní praxi však daleko více přitahovalo místo, kde ležely tělesné pozůstatky.

Chronologii i základní parametry hledání a následného přetváření hrobu Komenského lze v kostce shrnout takto: již ve třicátých letech 19. století se objevilo téma hrobu (ve druhém vydání Kollárových sbírek *Slávy dcera*) a také pokus o jeho nalezení (J. E. Vocel). Ve druhé polovině 19. století, zvláště po roce 1871, narůstal počet cestovatelů, kteří putovali do Naardenu, v němž byl roku 1872 lokalizován hrob ve valonském kostelíku, jenž sloužil vojenským účelům. Návštěvy z řad české inteligence a (polo)oficiální iniciativy ze strany českých spolků a institucí nacházely odezvu v zájmu nizozemské veřejnosti o otázku Komenského hrobu. Po první světové válce rostla oficiální snaha ze strany československé vlády o nalezení ostatků Komenského. Roku 1929 byly ostatky nalezeny, prozkoumány a pietně

⁵⁶ Ferdinand CÍSAŘ, *Velikého mistra malý, ale věrný učedník*, in: Václav PTAČEK – František KOZAK (eds.), *Palma věkův. Jubilejní almanach na památku třistaleté ročnice narození Jana Amosa Komenského*, Pardubice 1892, s. 34.

⁵⁷ Na tento aspekt upozornila také Klára STULÁKOVÁ, *Záhada rodiště Jana Amosa Komenského*, s. 34–36.

⁵⁸ *Uherský Brod, Nivnice, nebo Komňa?*, Dějiny a současnost 35, 2013, č. 7 (září), s. 34–36.

František TICHÝ, *Neděle v Nivnici*, Lidové noviny 49, 1941, č. 39 (28. září), příloha, s. 2.

uloženy. V letech 1935–1937 byl pak kostelík, jenž byl nizozemskou vládou trvale pronajat Československu, proměněn na mauzoleum.⁵⁹

Ve srovnání s rodištěm zaujalo místo posledního útulku v národní paměti významnější pozici. Zčásti to nepochybně bylo dáno kulturně univerzální symbolickou hodnotou ostatků, jež byla v epoše masového národního hnutí adaptována pro národní účely. Jak ukazoval například soudobý příklad Poláků, ostatky národních velikánů bylo třeba slavnostně a za masové účasti znovupohřbit na posvátném místě (Kazimír III. a Wawel), a případně repatriovat (Mickiewicz, zčásti Chopin).⁶⁰ Repatriace Komenského ostatků se stávala předmětem touhy již v době, kdy samy o sobě nebyly vůbec nalezeny. V jedné básni z jubilejního roku 1892 se Komenskému prorokuje, že ztratí obě své matky. Matka-vlast sice z hrobu vstane, avšak tou dobou bude v hrobě ležet Ten, jenž je „její moc a sláva“, tj. Komenský. Básník proto vzdychá:

Aspoň Tvoje kosti kdyby měla!
Ale cizina je vydat nechce,
střeží je jak poklad drahocenný.

Pro ně v dálný kraj by jíti chtěla,
zlatým rýčem by je vyhrabala,
v křišťálovou rakev by je dala,
ale dříve - vroucně zulíbala!⁶¹

Méně poetickým jazykem, zato však zcela vážně hovořilo v témže roce o žádoucí repatriaci ostatků svolání v učitelském týdeníku *Posel z Budče*, které vyzývalo k pouti do Naardenu. Návrh na repatriaci byl argumentačně podpořen poukazem na nedávný návrat srdce básníka Mickiewicze do vlasti, ale také věcnou úvahou, že ani podstatně delší doba od úmrtí „neruší naprosto všech zbytků bývalého organismu“.⁶² Národní pouť do Naardenu, jež měla navázat na tradici poutí do Kostnice, proto měla zčásti být „nikoliv jen pouhým pro zábavu výletem, ale v podstatě své poněkud vážnou cestou výzkumnou [...]“.⁶³ Vedle případného nalezení ostatků měl její prospěch spočívat především ve výrazné propagaci českého národa ve světě a získání sympatií pro české národní hnutí, a také v upevnění trvalosti paměti

⁵⁹ Rutger A. B. OOSTERHUIS, *Jana Amose Komenského poslední útulek a hrob*, Praha 1928; Inocenc HOŠTÁLEK, *Poslední útulek. Mausoleum Jana Amosa Komenského v Naardenu*, Praha 1937; Sylva SKLENÁŘOVÁ, *Pátrání po hrobu Jana Amose Komenského*, in: *Mezi Hradcem Králové a Plzní. Východočech na českých univerzitách (Sborník in memoriam prof. PhDr. Zdeňku Mackovi, CSc.)*, Ústí nad Orlicí 2006, s. 163–171. Autorka se podrobněji věnuje problému hrobu v rovině diplomatických vztahů ČR a Nizozemska.

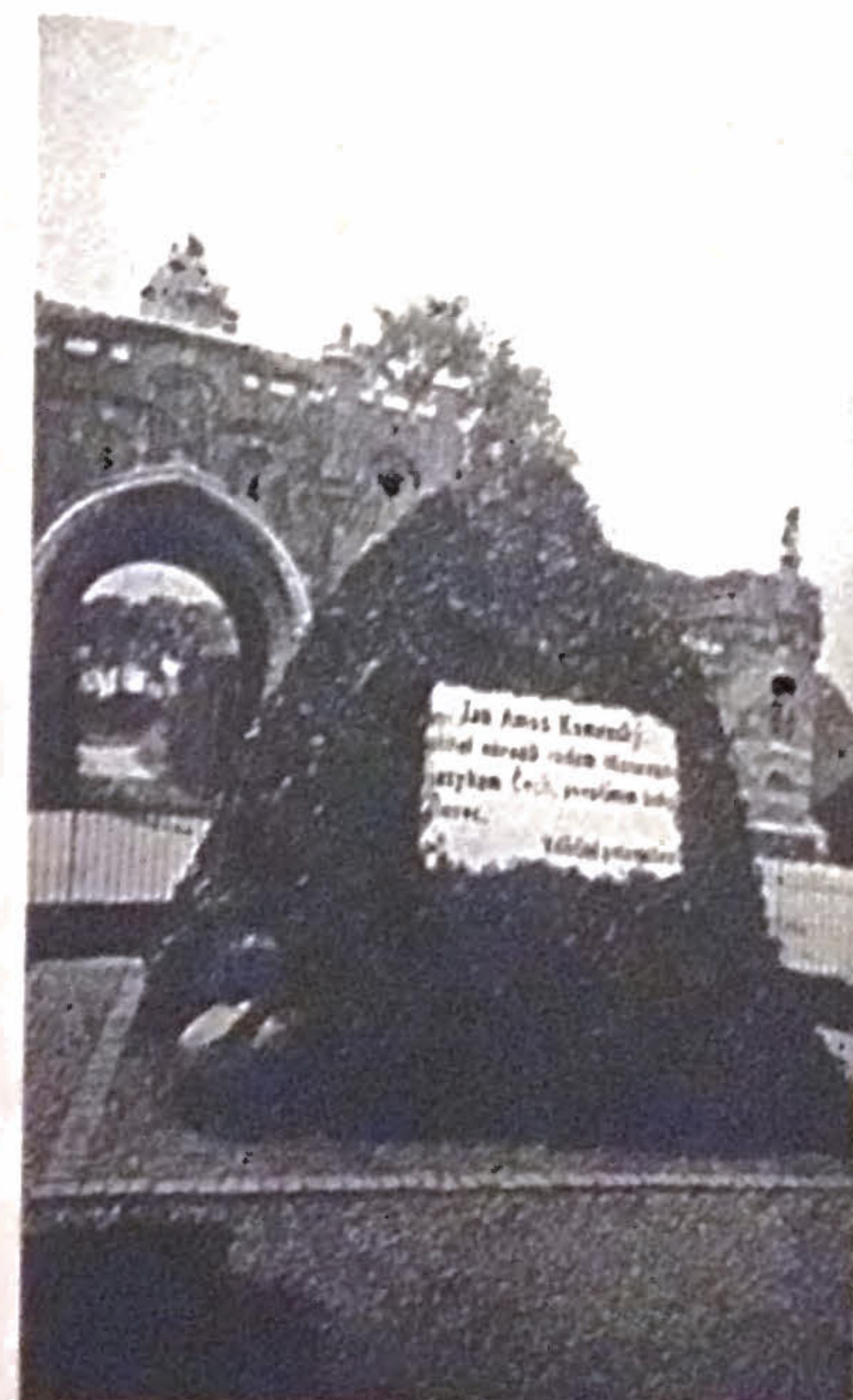
⁶⁰ K repatriaci ostatků Adama Mickiewicze v obecnějším rámci utváření polské národní paměti a identity srov. zejména: Patrice M. DĄBROWSKI, *Eloquent Ashes. The Translation of Adam Mickiewicz's Remains*, in: *TAŽ, Commemorations and the Shaping of Modern Poland*, Bloomington 2004, s. 77–100.

⁶¹ NĚMČICKÝ, *Komenského pomněnkový věnec*, s. 15–16.

⁶² *Pouť Čechů do Naardenu*, *Posel z Budče* 23, 1892, č. 10 (9. března), s. 145.

⁶³ Tamtéž.

Obr. 32: Provizorní mohyla J. A. Komenského vystavěná v roce 1892 v Naardenu (v pozadí Utrechtská brána), záměrná na některými návštěvníky s jeho hrobem převzata z publikace Innocence Hošťálka *Jana Amosa Komenského život a dílo v obrazech*, Praha [1939] Knihovna Filosofického ústavu AV ČR, v. v. i.

Komenského – a potažmo národní identity – v širokých vrstvách českého obyvatelstva.

Naarden se každopádně měl stát povinnou destinací každého Čecha, který by navštívil Nizozemí, respektive nedaleký Amsterdam, jak naznačovaly v tisku fejetony od lidí, kteří při různých příležitostech Naarden navštívili. Z nich se dovídáme, že nezdědka docházelo k záměně autentického hrobu s náhrobní mohylou, jež byla z pietních důvodů provizorně vybudována u utrechtské brány v Naardenu jako náhrada hrobu (obr. 32), který nebyl dosud přesně lokalizován, a nemohl proto sloužit ke komemorativním účelům: „Zde tedy dríme jeden z největších světců Čechie, poslední biskup českých bratrů, Kolumbus moderní osvěty!“⁶⁴ líčil autor jedné reportáže z roku 1898 – je pozoruhodné, že takřka doslovně totožný fejeton se objevil o něco později v jiném deníku a pod jménem jiného autora⁶⁵ – a o pár let později jiný návštěvník mátl čtenáře ještě více: „Zde, nedaleko Amsterdamu, vysvobodila ho vše vyrovnávající smrt dne 15. listopadu 1671 [...] zde byl mu též vděčnou osadou jednoduchý, jeho intencím vyhovující náhrobek věnován, jenž v nejnovější době důstojně upraven, působí přitažlivě na každého Čecha [...]“.⁶⁶ Společné byly i některé další prvky. Především podrobný popis náhrobního pomníku a jeho okolí, důraz na desku s českým

⁶⁴ Vojtěch MRAZEK, *U hrobu Komenského*, *Národní listy* 38, 1898, č. 333 (3. prosince), s. 1n.

⁶⁵ J. R. V. POĐBORSKÝ, *U hrobu J. A. Komenského*, *Opavský týdeník* 38, 1907, č. 93 (23. listopadu), s. 2–3.

⁶⁶ *Výlet do Naardenu k náhrobku Jana Amosa Komenského*, *Ohlas od Nežárky* 33, 1903, č. 31 (1. srpna), s. 1.

nápisem „Jan Amos Komenský, učitel národů, rodem Moravan, jazykem Čech, povoláním bohoslovec“ a obligátní motiv hlubokého dojetí:

Obcházel jsem s dětinskou úctou patriarchovu mohylu a znovu a znovu prohlíželi ten český nápis, v cizině pro nás tak drahocený [...]. Hluboce pohnuti opouštěli jsme místo před utrechtskou branou a ještě několikrát se obrátili, než nám posvátný kámen zmizel z očí [...].⁶⁷

Hluboce dojat a něm obešel jsem několikrát náhrobek sluncem ozářený, pod jehož český nápis položily mé dcery s pietou kytice čerstvých růží [...] načež náhrobek z obou stran též fotografován.⁶⁸

Na rozdíl od domnělého náhrobku, jenž byl umístěn v otevřeném prostoru parku, vzbuzovala profanace valonského kostela se skutečným hrobem jistou nevoli. Účastníci 9. olympijských her v Amsterdamu roku 1928 rovněž navštívili Naarden. Po zhlédnutí muzea Komenského jim ochotně nabídl své průvodcovské služby jistý místní farář, jenž skupinu zavedl ke hrobu:

Kobka, pod jejíž podlahou jest Komenský pochován ještě s jakousi francouzskou rodinou, jest dnes vojenským vězením. Dojati stojíme na místě nám všem drahém a s trpkostí vzpomínáme na nevděk našich oficiálních kruhů, které nestarají se o to, aby místo odpočinku muže, jenž má význam světový, sloužilo lepším účelům, než je vojenské vězení. Roztrpčení odcházíme, my, příslušníci národa Komenského, jenž se tak špatně stará o uctění památky velikého vychovatele, ke kameni Komenského a pomníku, umístěnému v pěkném parčíku.⁶⁹

Kritika ze strany sokolů byla součástí širšího diskursu o zanedbávání hrobu, mj. též ze strany německého tisku. Právě výsměšné články v německých listech přispěly k tomu, že oficiální kruhy vyslyšely volání po sakralizaci místa. Jeden z autorů – „zuřivý reportér“ Egon Erwin Kisch – o Komenského hrobu ironicky napsal:

Důstojné místo pro uctívání: nad velkým humanistou, internacionalistou a pedagogem sedí uvězněni vojáci, jeden opilý je spoután na rukou a na nohou, druhý používá kbelíku, třetí vyškrabuje své jméno do bývalé kostelní zdi. Obraz, který by byl Jan Amos Komenský nikdy nepojal do svého Orbis pictus.⁷⁰

Když po válce navštívil místo – transformované mezitím v mauzoleum – spisovatel Kožík spolu s kolegou Hanušem, mohl už beze zbytku procítit jeho posvátnost. Jak později vzpomínal:

67 MRAZEK, *U hrobu Komenského*, s. 1n.

68 *Výlet do Naardenu*, s. 1.

69 Eduard TAUC, *Amsterdam*, Sokol 54, 1928, č. 11 (listopad), s. 255.

70 Egon Ervín KISCH, *Komenský v kasárenském vězení*, in: TÝŽ, *Pražský pitaval*, Praha 1968, s. 14.

Jinde jsme spolu mluvili, tam jsme mlčeli. To je místo, kde se nesdě-
lují dojmy. Tam proběhne myslí celý strastiplný život Komenského
[...] Nechávali jsme s Hanušem odjíždět autobus za autobusem. Ne-
dovedl jsem se s tím posvátným místem rozloučit [...].⁷¹

Velký symbolický význam Naardenu nicméně nebyl dán jen samotnou přítomností ostatků, ale do značné míry právě skutečností, že ostatky se nacházely v „cizině“. Slabé vyhlídky na jejich repatriaci umocňovaly tragický motiv nenaplněné touhy Komenského po návratu do vlasti. Přítomnost Komenského ostatků v Naardenu, která se mimochodem často zmiňuje v různých biografiích, se navíc stala charakteristickým prvkem, jenž jej – podobně jako Husa – vyčleňoval z řady standardně pohřbených významných postav. Skrze místo odpočinku bylo možno snadno identifikovat hrdinu, jako např. v tomto Raisově epigramu z osmdesátých let 19. století:

Copak tomu asi říká
tatíček náš v Naardenu,
když tak vidí školu svoji
pokrevenci kalenu!⁷²

V kontextu národní samostatnosti byla hodnota Naardenu zvyšována rolí Nizozemí v exilové paměti počínaje Masarykem. Například V. Šis hovořil v této souvislosti o posvátnosti holandské půdy jako takové.⁷³ V neposlední řadě se Naarden stal jakýmsi národním majákem v Evropě. V jednom projevu krátce po válce ministr Jaroslav Stránský poznamenal, že „Komenského hrob, daleko na západě, uctíváný všemi kulturními národy světa, je jako předsunutá výspa a hlídka našeho národního rozmachu“.⁷⁴ Stránský připomněl, že Komenského ostatky zůstaly a zůstávají v exilu, přičemž „navrátit si Komenského můžeme z tohoto exilu jenom tím, že ho dorosteme: ne výbojem, ale růstem a vyspěním mravním“.⁷⁵ Geografická vzdálenost hrobu a jeho prostorová nedosažitelnost se v této myšlenkové konstrukci stávala kritickým měřítkem.

Místa a kánon

Z nesčetných míst, která se pojila s životem Komenského, získala některá specifickou roli v reprezentaci Komenského v českém národním diskursu. K těmto místům byly přiřazeny ony Komenského životní zkušenosti,

71 Jaroslav MAREK, *Dramata města. Dějinami Uherského Brodu a jeho obyvatel*, Uherský Brod [1991], s. 12.

72 Prokop BODLAK (= Karel V. RAIS), *Vzdech*, in: TÝŽ, *Trny českému učitelstvu v upomínku*, Praha 1880, s. 10.

73 Vladimír ŠIS, *Weekend v Holandsku II*, *Národní listy* 77, 1937, č. 137 (20. května), s. 2.

74 Jaroslav STRÁNSKÝ, *Projev při znovuožhalení pomníku Jana Amose Komenského v Brandýse n. Orli dne 2. IX. 1945*, in: TÝŽ, *Dva projevy. Na Radhošti a v Brandýse nad Orlicí*, Praha 1945, s. 16.

75 Tamtéž.

vlastnosti, aktivity nebo spisy, které české společenství paměti vyzdvihlo jako hodnotově významné prvky. Ty se pak zpětně staly takřka obligátními motivy v reprezentacích, jež se vztahovaly k dotčeným místům. Jednalo se nejen o místa, kde Komenský trávil relativně delší období svého života (Lešno, Amsterdam), nýbrž také o místa, jež se pojila s kratším pobytem (Fulnek, Stockholm), či dokonce jen s nepatrnou epizodou, byla však doslova přetížena národně relevantním významem. Tento poslední příklad odkazuje k prostorově neurčitě vymezenému, v reprezentacích nicméně výrazně inscenovanému místu přechodu hranice v roce 1628, kudy Komenský odcházel do exilu.⁷⁶ Pokud by se měl zmínit jeden z nevymluvnějších výrazů kanonizace míst, mohl by to být soubor plastik v Naardenu, jež reprezentuje vybraná místa ve spojitosti se zvoleným signifikantním motivem.

Viděli jsme již, že Fulnek i Lešno sehrávaly důležitou roli časoprostorových mezníků v obrazu „křížové cesty“ Komenského. Obě místa spojoval také výrazný motiv ničivého požáru měst, jež provázal Komenského život. Jaroslav Kosina ve svém obrazu Komenského posunul počátek strastiplné pouti životem již k úmrtí Komenského rodičů a signifikantní roli ohně k požáru ve Strážnici v roce 1605: „Tehdy ponejprv seznal zhoubné účinky strašného živlu, který se mu v jeho potomním životě ještě tak často stal osudný.“⁷⁷ Oosterhuis rozšířil topos ohně dokonce za rámec jeho života. K novodobému požáru v naardenském kostelíku příznačně poznamenal: „Zdá se, že oheň, jež Komenského za jeho života téměř o všechno oloupil, dokonce ani po smrti mu nechce dopřát útulku v kapli.“⁷⁸ Jiné prvky byly specifické. S Fulnekem se spojil ustálený obraz tří šťastných let, vyznačujících se spokojeným rodinným životem a příkladnou péčí o žáky a včely. U Lešna se navzdory dlouhému pobytu Komenského kondenzují signifikantní prvky především do událostí osudného roku 1656 a požáru města, v němž Komenský ztrácí velkou část rukopisů, a to zejména rukopis k slovníku českého jazyka. Přestože pobyt v Lešně by mohl být líčen primárně jako doba vrcholné činnosti Komenského kariéry, je v českých reprezentacích Komenského výrazně podřízen vlasteneckému pohledu: Komenský v Lešně myslí především na návrat do vlasti.

Brandýs nad Orlicí zaujal mezi kanonizovanými místy specifickou pozici, neboť hrál do jisté míry zástupnou roli za neurčitě a relativně nedostupné místo posledního odpočinku a nejisté rodiště. Lze také tvrdit, že vedle Naardenu dospěl Brandýs relativně nejdále na cestě k sakralizaci, na kterou aspirovala i některá další místa. Například fulnecký lokální dějepisc S. V. Oppl se pokusil prosadit status posvátnosti pro Fulnek: „Kráčíme s hlavou odkrytou po místech nám tak posvátných, kudy chodíval On, ten velký, vznešený učitel národů.“⁷⁹ Ve své knize o Fulneku, vydané na počest

⁷⁶ Téma inscenace hranice podrobně zpracovává Lenka ŘEZŇKOVÁ, *Geografická evidence a sociální imaginace hranice. Literární a výtvarné reprezentace hranice v reflexi J. A. Komenského v 19. a 20. století*, *Dějiny - Teorie - Kritika* 11, 2014, č. 2, s. 221-236.

⁷⁷ Jaroslav KOSINA, *Velikáni našich dějin. Obrazy životopisné a kulturní*, Praha 1940, s. 535.

⁷⁸ OOSTERHUIS, *Komenského poslední útulek*, s. 32.

⁷⁹ Stanislav V. OPPL, *Z kroniky staroslavného města Fulneku, působíště J. A. Komenského*, Fulnek 1928, s. 12.

desátého výročí vzniku Československa, takto pojmenoval fulnecké školní, přičemž nezapomněl zmínit obligátní motiv nejšťastnějších let Komenského, strávených právě ve Fulneku, které se dle autora „mudré propíjetaly ve šťastnou érou jinak vždy těžce zkoušeného města“.

Brandýs nad Orlicí se stal jevištěm první velké národní komemorace spjaté s postavou J. A. Komenského. Tzv. Klopoty, pod nimiž Komenský podle svých slov sepsal *Labyrint světa*, objevil roku 1838 Alois Vojtěch Šembera, když pátral po ostatcích Karla ze Žerotína, přičemž se dozvěděl, že Klopot se nazývá stráň u Brandýsa. Vzněl proto návrh, aby se tam postavil Komenskému pomník, zvláště když nebylo s jistotou určeno jeho rodiště ani hrob.⁸⁰ Také o Klopotu nepanovala zpočátku úplná jistota. Bedřich Peška jej ve svých *Pomněnkách klopotských*, souboru básní uveřejněných v *Květech* roku 1846, umístil do údolí, resp. klopotských lázní poblíž Ústí nad Orlicí.⁸¹ Pohoršil tím brandýského kaplana Jana Michala, jež uvedl v téměř časopisu věci na pravou míru a poukázal na mnohé další památky „které rádi ukážeme, však ale to sobě vyprosíme, aby nikdo místa nám svatá jinam neodnášel“.⁸² Také Peška volal po ustavení Komenského paměti. Na rozdíl od Šembery však navrhoval, aby „věrní Čechové, kteří nablízku tohoto utěšeného a památného údolí bydlí, ročně ke cti a na památku slavného Amosa Komenského vlastenskou slavnost zařídili“.⁸³ Myšlenka postavit pomník se znovu objevila roku 1851,⁸⁴ nicméně její realizace započala až v šedesátých letech. Pomník byl slavnostně odhalen 5. září 1865, v rámci oslavy, která se stala určitým mezníkem v národní komemoraci Komenského (obr. 33). 15. srpna 1871 bylo na pomník doplněno poprsí.⁸⁵

Stojí za pozornost, že slavnostní odhalení pomníku roku 1865 se nevázalo k žádnému významnějšímu jubileu. Původně měl být pomník odhalen již roku 1864, nakonec však bylo dokončení z nutnosti posunuto a časově víceméně spojeno s výročím svatby Komenského s Dorotou Cyrillovou v Brandýse.⁸⁶ Nahodilé datum slavnosti se nicméně stalo chronologickým bodem, jež určoval některé další slavnosti, např. velkou slavnost osmdesátého výročí odhalení památníku roku 1935. Brandýský akt komemorace tak vytvořil jakýsi vlastní komemorativní kalendář, jež se vymykal obecné chronologii. Jednou z klíčových funkcí brandýského pomníku: se ostatně stalo připomínání slavnosti samé jako jednoho z pamětihodných projevů sebevědomí národních elit na počátku masové fáze národního hnutí. Jak

⁸⁰ Alois V. ŠEMBERA, *Bývalý domek pod Klopotem u Brandýsa nad Orlicí, v němž Amos Komenský sepsal „Labyrint světa“*, *Rodinná kronika* 3, 1864, č. 25, s. 298; *Poé Klopoty*, *Lumír*, 1865, č. 37 (14. září), s. 585.

⁸¹ Bedřich PEŠKA, *Pomněnky Klopotské*, *Květy* 13, 1846, č. 112 (19. září), s. 449.

⁸² Jan MICHAL, *Z Brandýsa nad Orlicí*, *Květy* 13, 1846, č. 128 (27. října), s. 516.

⁸³ PEŠKA, *Pomněnky Klopotské*, č. 113 (22. září), s. 453.

⁸⁴ Viz kupř. Jiří SETINSKÝ, *Oslavy Jana Amosa Komenského o tradici Komenského a Karla ze Žerotína v Brandýse nad Orlicí*, in: *120 let Muzea Komenského v Přerově a Oslavy Komenského v roce 1892 ve střední Evropě. Materiály z odborné konference, konané 14.-15. října 2008 v Přerově*, Přerov 2009, s. 100.

⁸⁵ *Slavnostní odhalení medaillonu na pomníku J. A. Komenského*, *Svoboda* 5, 1871, č. 15 (30. srpna), s. 354.

⁸⁶ SETINSKÝ, *Oslavy Jana Amosa Komenského*, s. 101.

Obr. 33: Poutník v krajině paměti. Pomník J. A. Komenského v Brandýse nad Orlicí. Původní rytina dle kresby Karla Liebschera. Převzato z časopisu *Zlatá Praha* 9, 1891–1892. Národní knihovna České republiky.

v roce 1935 kdosi podotknul: „Jděte, posadte se na chvíli ve stínu pomníku a bude se vám zdáti, že okolní břízy dodnes si vypravují o této velkolepé národní a politické manifestaci.“⁸⁷ Podobně na slavnost vzpomínal i národněsocialistický politik Jaroslav Stránský při znovuodhalení pomníku roku 1945, byť po traumatické zkušenosti s válkou a okupací s poněkud varovným tónem: „Když na tuto slavnost dnes vzpomínáme, vzpomínáme na staré časy a ty staré časy samy tehdy vzpomínaly na dávnou slávu. Ale

⁸⁷ Vratislav DONAT, *Janu Amosu Komenskému vděčný národ...*, in: *Památník Komenského*, Ústí nad Orlicí 1935, s. 73.

buďme opatrní. Pohřizujeme se v minulost, ale neutoňme v ní.“⁸⁸ Brandýský pomník se stal vícevýznamovým místem paměti: upomínal na Komenského a jeho místní pobyt, upomínal na národní slavnost a v neposlední řadě byl pomníkem vzájemného vztahu mezi českým národem a Komenským, jak podotýkal Ferdinand Hrejsa, když vyvracel vžitý mýtus o chaloupec.

Neboť také u Brandýsa vedla paměťová imaginace k falešné lokalizaci. Oblíbenou se stala představa, že Komenský bydlel a svá díla psal v osamělém domku v ústraní města. V polovině třicátých let 20. století vyvracel tuto představu právě Hrejsa. Jeho argumenty byly prozaické: Komenský používal výraz Klopoty z důvodu bezpečnosti jako šifru pro Brandýs. V samotném městě byla řada dobrých možností k ubytování. Konečně bylo „nemyslitelné, že by kdo [...] bydlil za těch neklidných dob v samotě u lesa při cestě, která vedla z Brandýsa do vesnic, pro nedostatek bezpečnosti a pro potíže s výživou a pro přílišnou samotu, zvláště za noci a v zimě.“⁸⁹ Hrejsa tím současně zpochybnil i představu, že brandýský pomník označuje autentické místo, kde se Komenského úkryt nacházel.

Toto zjištění bude snad mnohým nemilé, pokud mají za to, že pomník Komenského, zřízený na tom místě, značí, že tam v blízkosti bydlíval Komenský. Ale to by byl omyl. Pomník byl zřízen [...] nikoli na označení místa pobytu Komenského, nýbrž prostě na oslavu Komenského, který pobýval v Brandýse a okolí. Nápis na pomníku prostě dří: „Janu Amosu Komenskému vděčný národ 5. září 1865“. Tak bude pomník, postavený na místě zvláště krásném, kam se Komenský i z bratrského domu a jeho zahrady jistě často zahleděl a snad i časem přicházel, svědčiti o vděčnosti národa k velikému synu.⁹⁰

Obraz Komenského v osamělém domku patřil k několika závazným motivům, které nemohly chybět v reprezentaci brandýské epizody. K té se vázaly některé další prvky, zejména motiv skrývání a truchlení, nacházení útěchy v Bohu a psaní *Labyrintu*. Brandýs nad Orlicí se tak v paměti spojil s typickým biografickým motivem utrpení, se zbožností jakožto jednou z Komenského příkladných ctností, a především se spisem, jež česká vlastenecká inteligence označila za jedno z jeho nejvýznamnějších děl a obecně za součást kánonu národního písemnictví. To vysvětluje, proč Brandýs v topografii paměti zaujal zásadní a poměrně stabilní postavení, jak ostatně ukazují dva příklady z let 1871 a 1945:

Ačkoliv po celé vlasti oslavuje se v památný letošní rok jmeno nesmrtelného Komenského, tož přece nejzvučněji připomíná nám v Čechách památku jeho staroslavny Brandýs n. O., kdežto v tichém domku pod lesnatou strání bydlel, a zlobou nepřátel, chudobou i zármutkem jsa sklíčen, city srdce svého vylil v milostné knize *Labyrintu světa*.⁹¹

⁸⁸ STRÁNSKÝ, *Dva projevy*, s. 6.

⁸⁹ FERDINAND HREJSA, *Bratrské památky v Brandýse nad Orlicí*, Praha 1936, s. 9.

⁹⁰ Tamtéž, s. 9–10.

⁹¹ *Slavnostní odhalení medaillonu*, s. 354.

Na tomto místě se před našima očima prostírá kraj, který Komenský obzírál v době, kdy psal svou nejkrásnější knihu. Svatý kraj českému zraku a české paměti. Načerpeme tu dnes nových sil a nových podnětů, abychom šli se ctí a s úspěchem ve slavných stopách Amosových.⁹²

Typickým atributem reprezentace Brandýsa se stalo také zdůrazňování charakteru místa: jeho krásná, takřka biblická krajina, která poskytovala v celkové obrazotvornosti ideální rámec pro kontemplativní činnost Komenského (obr. 34, 35). Hezké prostředí ovšem hrálo důležitou roli zároveň jako fyzický kontext komemorace. Jak poznamenal například V. Donat, nebylo nijak zvlášť těžké najít vhodné místo pro pomník: byly vybrány Klopoty, neboť se jednalo o „krásné místo, lesy, stráně, přirozené pozadí, údolí proříznuté drahou, po níž každou chvíli onen ‚duch času se vleče‘ a poutníku dává příležitost obdivovati se krásnému místečku“.⁹³ Přírodní ráz krajiny nadto činil z Brandýsa rekreační místo české inteligence, která však měla v městečku najít také silnou vrstvu české historické paměti, především bratrské a žerotínské. Jak podotknul F. B. Kadlčík: „Kamkoliv tvé oko zírá, všude pomníky české historie.“⁹⁴ Karel ze Žerotína, vlastenecky kodifikovaná postava, ostatně představoval další typický prvek v reprezentacích brandýské epizody. Vztah Komenského k jeho mocnému patronovi, jenž v tomto případě nacházel svou prostorovou souřadnici v Brandýse, se v reprezentacích replikoval: Kristýna/Oxenstierna – Stockholm; Geerové – Amsterdam. Avšak především se Brandýs jako takový nacházel na strategicky příhodném místě. Od čtyřicátých let 19. století se octnul víceméně ve středu železničního spojení mezi Prahou a Olomoucí, přičemž postupné rozrůstání železniční sítě v českých zemích jen umocňovalo snadnou dosažitelnost Brandýsa z nejrůznějších oblastí, a tedy i jeho využitelnost pro komemorativní sjezdy. Zároveň se stal Brandýs tranzitním bodem pro řadu cestujících, kteří cestovali z Moravy do Čech či obráceně. Ti tak mohli přinejmenším zahlédnout Komenského pomník, jenž byl z vlaku viditelný, nebo jej v rámci přestávky na své cestě navštívit.⁹⁵ Speciální vlaky svázely hosty již na slavnost roku 1865, stejně tomu bylo i při organizované cestě českých učitelů na sjezd českého a moravského učitelstva v Přerově v srpnu roku 1871, události, jež sama o sobě hrála roli v prohlubování integrace českého národního kolektivu napříč jednotlivými zeměmi. Zastávka v Brandýse však byla v tomto případě spjata s aktem odhalení Komenského medailonu na pomníku.⁹⁶

⁹² STRANSKÝ, *Dva projevy*, s. 16.

⁹³ DONAT, *Janu Amosu Komenskému*, s. 67.

⁹⁴ František B. KADLČÍK, *Děje i paměti Brandýsa nad Orlicí*, Praha [1886] s. 147.

⁹⁵ Viz kupř. František J. ZOUBEK, *Upomínky Brandýské*, in: *Učitel'ský kalendář na rok 1872*, Praha 1871, s. 30; Jan HAVELKA, *Pod Klopoty*, in: František BAYER (ed.), *Jana Havelky vybrané spisy výchovatel'ské a vyučovatelské*, Přerov 1887, s. 150.

⁹⁶ Účelem zastávky v Brandýse bylo v tomto případě slavnostní odhalení Komenského medailonu na pomníku, který tu byl instalován v roce 1865. Z dobových zpráv o události viz kupř.: *Z Přerova*, *Beseda učitel'ská* 3, 1871, č. 35 (31. srpna), s. 418–419.

Dům Komenského pod Klopotem u Brandýsa nad Orlicí. Dílo zářem J. Šembery.

Obr. 34: Vyobrazení chaloupky pod Klopoty u Brandýsa nad Orlicí, kde se Komenský údajně skrýval a psal *Labyrint světa*. Dle nákresu J. Šembery, bratra A. V. Šembery, který místo identifikoval s místem, o němž se v dedikaci spisu Komenský zmiňoval. Převzato z časopisu *Rodinná kronika* 3, 1864–1865. Národní knihovna České republiky.

Obr. 35: Pozdější reprodukce téže rytiny používaly zpravidla detail chaloupky. Z vyobrazení tím příhodně zmizel nedaleký Brandýs nad Orlicí a elegantně tak byl posílen dojem lesní samoty, jak o něm psali Komenského životopisci. Převzato z publikace Václava Budovce *Vypravování o Komenském*, Praha 1892. Národní knihovna České republiky.

Imaginace, jež se vztahovala k Brandýsu, specifickým způsobem pracovala s časem. Brandýs podněcoval k pohledům do budoucnosti a do minulosti, ať již se jednalo o biografii Komenského nebo o obecnější dějiny vlasti. Například již v jedné básni z počátku šedesátých let 19. století vypravěč anticipoval:

Od Brandýsa bludnou vidím cestu,
cestu bludnou k Amsterdamu městu,
po ní muže - vichřice jím lítá
z krajin tepla v kraje ledů zmítá.⁹⁷

V Kosinově cyklu o velikánech českých dějin, jenž byl vydán v roce 1940, začíná kapitola o Komenském scénou v Brandýse, v níž Komenský sám přemýšlí nad nejistou budoucností a zároveň se myšlenkami vrací do prožité minulosti. Brandýs autorovi slouží jako výchozí bod pro analeptické i prospektivní líčení Komenského biografie.⁹⁸

Podobný postup zvolil autor výpravné básně *Ze života Jana A. Komenského* z roku 1892, která v sobě zahrnuje celou řadu kanonických prvků. Vypravěč charakterizuje místo, ve kterém se ocitá a jež pozoruje. Jedná se o „malý ráj“, hezkou krajinu s utěšeným městečkem a zříceninou, klidné zákoutí. Postupně se dovídáme, že se jedná o Brandýs, zatímco panující májové počasí začíná přecházet v silnou a ničivou bouřku a den se mění v noc. V té chvíli má vypravěč zjevení: vidí Komenského před chatou pod Klopoty, příznačně však coby starce, který se nastávající bouřky nebojí:

A v té bouři, hle, tam pod Klopoty,
vidím chatu; před ní v černém hávu
muže, který neleká se psoty,
k nebi zvedá šedivou svou hlavu.⁹⁹

Komenský se chová vyrovnaně, jeho „hlava ozářena bleskem sladce kývá milenému kraji“ a také chata „plane nevidaným leskem“.¹⁰⁰ Poté líbá zem a pláče. Motiv starce se ještě opakuje: „Znám Tě, kmete“ a „muže se stříbrnou hlavou“. Až ke konci výjevu se dovídáme, že se jedná o Komenského. Poté bouře nagle mizí, spolu s chatou a mužem, a objevuje se pomník:

Na tom místě, kde stála ta chata,
pomník Komenského slunce zlatí,
duše moje, zjevem zaujata,
přemýšlí, jak jej má vykládati.¹⁰¹

⁹⁷ František J. ZOUBEK, *K slavnosti Jana Amosa Komenského*, Beseda učitelská 3, 1871, č. 33 (17. srpna), s. 396. Báseň byla přednesena 29. 6. 1863 na Potštejně při zpěvácké a hudební slavnosti.

⁹⁸ KOSINA, *Velikani našich dějin. Obrazy životopisné a kulturní*, s. 533–565.

⁹⁹ NEMČICKÝ, *Komenského pomněnkový věnec*, s. 25.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 25.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 26.

Od tohoto momentu se mění celý smysl básně, v níž autor nadále sleduje život Komenského. Bouře symbolizuje bouři 17. století (typický motiv), utrpení vlasti, do kterého vstupuje reálný Komenský. Ten se jako mladý člověk objevuje také v Brandýse, kde - zcela typicky - truchlí, oddává se Bohu a píše *Labyrint*. Brandýský pomník využila jako výchozí bod pro anticipaci národní budoucnosti básně s příznačným názvem *U pomníku Jana A. Komenského*, v níž poutník usedá k pomníku, načež se mu začínají vnučovat bolestné myšlenky na tragický osud národa.¹⁰²

Města a kraje Komenského

Jan Assmann podotknul, že jako médium kulturní paměti někdy slouží „celé krajiny“, které „namísto toho, aby byly akcentovány prostřednictvím znaku („pomníku“), jsou [...] spíše jakožto celek vyzdvíženy na pozici znaku, tj. jsou semiotizovány“.¹⁰³ Naskytá se otázka, zda se takovými znaky stala místa, která se etablovala jako „města Komenského“ nebo „kraje Komenského.“ Každopádně se Komenský stal figurou, která v těchto případech definovala nebo výrazným způsobem proznačila daný prostor, a stala se zásadní - lze říci kanonickou - složkou jejich obrazu. Avšak zatímco v případě měst se jednalo o přisvojení Komenského ze strany již existujících a zřetelně vyhraněných prostorových jednotek, respektive o jeho asociaci s těmito jednotkami, v případě krajů se figura Komenského využívala pro samu konstrukci takové jednotky. Komenského kraje měly své vlastní a neurčité hranice, které, jak uvidíme na příkladu rodného kraje, jen zčásti koincidovaly s preexistujícími regiony.

Výraz „město Komenského“ se objevoval sporadicky již v poslední třetině 19. století. Například slovenský básník Hurban takto hovořil o Přerově.¹⁰⁴ Zdá se, že zpočátku mělo ztotožnění města s Komenským účel národně mobilizační. Již v období národní agitace narážely na vztah Komenského a Přerova *Květy*, jež se zabývaly vyvojem českého národního vědomí ve městě a obecně na Moravě: „Snad zná každý vlastním i ze životopisu Jana Amosa Komenského, národní chlouby naší, moravské krajské město Přerov.“ Tak uvedl autor svůj text a po stručném výkladu pokračoval myšlenkou:

Již tedy z té příčiny, protože každá okolnost na veliké muže se vztahující ctitelům jejich zajímavá jest, každý rád uslyší, jak dalece se v tomto městě, jemuž první účinkování Komenského popráno bylo, duch národnosti vyvinul. Než proč teprv Komenským vzbuzovati podílňost? Doufám, že každá první zpráva o probuzení se národnosti v některém z moravských měst sama sebou zajímavá jest.¹⁰⁵

¹⁰² Emil MUSIL-DAŇKOVSKÝ, *U pomníku Jana A. Komenského*, in: KRCH (ed.), *Národ Komenského*, s. 94–97.

¹⁰³ ASSMANN, *Kultura a paměť*, s. 56n.

¹⁰⁴ JOSEF M. HURBAN, *V Hlubokém* (Veřejná hovorba), Našinec 9, 1877, č. 35 (24. března), s. 3.

¹⁰⁵ Z Přerova, *Květy* 14, 1847, č. 109 (11. září), s. 435 (autor dopisu, podepsaný jako „Jan Přerovský“, zmiňuje úmysl Přerovanů zříditi pomník Komenskému).

V roce 1892 se již „města Komenského“ považovala za ustálený obrat, jak ukazuje pozvánka ke slavnosti Komenského, která tvrdila, že „mezi městy Komenského“ ve vlastech jest tu pak především staroslavný náš Přerov“.¹⁰⁶ Posesivní formule „město Komenského“ se poté ve veřejném diskursu objevovala prakticky až do současnosti. V polovině 20. století vyšly takto nazvané propagační publikace pro Fulnek (1955) a Nivnici (1959). Již v roce 1940 se objevil turistický průvodce s názvem *Uherský Brod: město Komenského*, leporelo, na jehož titulní stránce se hlava a poprsí Komenského vypíná nad siluetou Uherského Brodu.¹⁰⁷ Právě Uherský Brod byl patrně nejblíže k tomu, aby se jeho jméno změnilo v tzv. honorifikační toponymum¹⁰⁸ neboli komemorativní místní jméno, jež by explicitně odkazovalo ke Komenskému, podobně jako například německá „Lutherstädte“ Wittenberk a Eisleben. V roce 1946 se v jednom novinovém článku objevila poznámka, že město „si už dá možná poradit a dá se přejmenovat na Brod Komenského“.¹⁰⁹ Snaha o přejmenování Uherského Brodu nicméně vycházela z širšího kontextu volání po demaďarizaci místních jmen, v nichž mělo být vypuštěno, respektive nahrazeno slovo „Uherský“. Argumenty pro demaďarizaci místních jmen se objevovaly již ve třicátých letech,¹¹⁰ avšak teprve po válce, roku 1947, dospěla moravská místopisná komise k doporučení, které se v posledku neuskutečnilo, aby se město přejmenovalo na Brod Komenského.¹¹¹

Vymyká se možností této studie sledovat podrobně utváření místní paměti Komenského, či obecněji začleňování Komenského do sebeobrazu měst, která si Komenského přisvojila a do jisté míry na něm založila svou identitu.¹¹² Stačí obecně shrnout, že v kmenializovaných městech Komenský ovládnul veřejný komemorativní prostor a stal se výraznou, ne-li ústřední figurou v imaginativní složce těchto měst. Samozřejmostí jsou příslušná urbanonyma v centru měst (Komenského náměstí), památníky, muzea či pamětní síně, busty, Komenského školy a dále některé lokálně specifické prvky, jako například přírodní labyrint v Brandýse nad Orlicí, jenž je poměrně nedávným výtvořem, či lípa Komenského ve Fulneku, vysazená teprve v roce 2001, avšak na místě bývalé bratrské zahrady, kde měl Komenský

¹⁰⁶ *Učitelstvu československému*, Národní listy 32, 1892, č. 222 (12. srpna), s. 6. O sto let později si Jiří Lapáček položí otázku, zda je tvrzení „Přerov – město Komenského“ oprávněné. Dochází ke kladné odpovědi, neboť navzdory své krátkosti je epizoda spjata s řadou formativních zkušeností. Viz Jiří LAPÁČEK, *Komenský a Přerov. Jan Amos Komenský o svém pobytu v Přerově*, Přerov [1993].

¹⁰⁷ J. ŠRAMEK, *Uherský Brod: město Komenského*, Uherský Brod 1940.

¹⁰⁸ Srov. Jaroslav DAVID, *Klasifikace honorifikačních toponym*, Slovo a slovesnost 72, 2011, s. 13–27.

¹⁰⁹ *Uherský Brod – město Jana Amose Komenského*, Naše pravda 2, 1946, č. 268 (21. listopadu), s. 5.

¹¹⁰ Např. Jan HŮSEK, *Slovácko či moravské Slovensko?*, Lidové noviny 45, 1937, č. 268 (30. května), s. 5–6. Nicméně např. Ladislav Hosák tehdy hájil, na rozdíl od jiných případů, jméno Uherský Brod jako označení historické. Srov. Ladislav HOSÁK, *Uherské Hradiště nebo Slovenské Hradiště?*, Lidové noviny 45, 1937, č. 394 (8. srpna), s. 4.

¹¹¹ *Nová jména moravských měst*, Svobodné noviny 3, 1947, č. 55 (22. června), s. 4. „Moravská místopisná komise dokončila v sobotu revizi všech osadních i pomístních jmen na Moravě. Byly navrženy mimo jiné tyto názvy: [...] Přemyslovo Hradiště za Uherské Hradiště, Ostroh nad Moravou za Uherský Ostroh, Brod Komenského za Uherský Brod.“

¹¹² Např. pro Brandýs nad Orlicí viz SETINSKÝ, *Oslavy Jana Amose Komenského*.

údajně svůj včelín a kde do roku 1943 rostla původní lípa, údajně zasazená Komenským na počest jeho potomka.¹¹³ V symboličtější rovině lze uvést čestné občanství udělené Komenskému ve Fulneku (a recentní znovuoživení jména v hesle „dvě Fulnecká K“) nebo prosazení zlatých iniciál J. A. K. do nového obecního znaku Nivnice v roce 1994.¹¹⁴ V rovině společenského a kulturního života se Komenský stal značkou pro různé místní kulturní spolky a také námětem pro společenské a kulturní akce, ať již širšího dosahu (uherskobrodské dny; fulnecké dny) či spíše lokálního záběru.

Fakt, že Komenský byl spjat s daným městem, nesmí chybět v žádné propagační nebo lokálně historické publikaci, které nezřídka zahrnují exkurz o jeho životě. Zajímavější je ovšem spíše otázka, v jakých funkcích se figura Komenského objevuje. Například v propagační publikaci o Uherském Brodě *Dramata města* z počátku devadesátých let 20. století se Komenský stal jakýmsi svědkem, přítakávačem a v neposlední řadě morální autoritou, před níž se posuzuje rozvoj města: „I Komenský znal přednosti místních studní. Bylo jich v jeho době nemálo.“¹¹⁵ „Jeho slavný rodák, Jan Ámos Komenský, by dnes svůj Brod nepoznal. Je obklopen několika sídlišti. [...] A školství? Co jemu by řekl slavný pedagog?“¹¹⁶ S podobnou funkcí se ovšem setkáme i ve starších obdobích: například v Nivnici na počátku sedmdesátých let by – taktéž rodák – Komenský „měl radost“ a „byl zajisté potěšen“, kdyby „viděl pospolitost obyvatel Nivnice při tvorbě hodnot užitečných pro všechny“, konkrétně při stavbě školky, sportoviště a obytných domků pro učitele.¹¹⁷ Městem Komenského argumentoval článek v *Rudém právu* z roku 1968, jenž na příkladu Uherského Brodu pranýřoval památkovou politiku padesátých a šedesátých let,¹¹⁸ zatímco ve stejném deníku se v roce 1956 naopak chválilo, že poválečná obnova Fulneku jako města Komenského respektuje historický ráz města.¹¹⁹ Podobně rozporuplné bylo hodnocení kulturního rozvoje Uherského Brodu v poválečném období. V roce 1947 noviny *Naše pravda* zhodnotily, že „po stránce osvětové a kulturní má Uherský Brod dobré jméno, neboť vychoval a vychovává stále nové a nové pracovníky, kteří [...] dělají po vzoru místního rodáka J. A. Komenského městu opravdu čest a dobré jméno“,¹²⁰ ještě v roce předcházejícím přitom podotýkaly, že „kulturní práce mladých [...] je na město, kde se narodil, žil a pracoval tak veliký syn českého národa J. A. Komenský, přímo mizerná“.¹²¹ Příslušně nazvaný článek *Uherský Brod – město Jana Amose Komenského* především kritizoval místní společnost, že se nedokázala zmobilizovat

¹¹³ Josef PAVLIČEK, *Památná lípa J. A. Komenského*, Fulnecký zpravodaj, 2012, č. 3 (březen), s. 15.

¹¹⁴ Jde o v pořadí již pátý strom, po třech neúspěšných pokusech nahradit původní lípu.

¹¹⁵ HLADIŠ a kol., *Nivnice v proměnách času*, s. 73–74. Změna byla schválena dne 21. dubna 1994 heraldickou komisí a PČR.

¹¹⁶ MAREK, *Dramata města*, s. 13.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 90.

¹¹⁸ Jan SVOBODA, *Společné dílo – společná radost. Nivnické zastavení*, Rudé právo 51 (74), 1971, č. 188 (10. srpna), s. 3.

¹¹⁹ V. RŮŽIČKA, *Památky žalují*, Rudé právo 48 (71), 1968, č. 156 (7. června), s. 5.

¹²⁰ *Město Komenského ožije starou krásou*, Rudé právo 36 (59), 1956, č. 131 (11. května), s. 1.

¹²¹ *Uherský Brod dnes*, Naše pravda 3, 1947, č. 56 (7. března), s. 5.

¹²² *Uherský Brod – město Jana Amose Komenského*.

k mimořádnému úsilí o poválečnou obnovu města, přičemž Komenský a pomalu se blížící výročí města rétoricky posloužili jako kritický osten. Uvedené příklady ukazují, že Komenský fungoval jako nesporná konstanta v lokálních sociálněkritických diskurzech, bez ohledu na měnící se vnější kontext. Ať již byl kýmkoli využit ke chvále, kritice, legitimizaci nebo mobilizaci, jeho význam coby univerzální autority zůstával stejný, ačkoli se v různých situacích akcentoval jeho národní, obecně pokrokový nebo specificky školský aspekt.

Ukazuje se tedy, že ztotožňování měst s Komenským mělo celou řadu účelů, které nelze redukovat jen na potřebu lokální prestiže, respektive zvýznamnění a propagaci daného místa, přestože tyto potřeby byly – a zvláště v současnosti zůstávají – výrazným podnětem. Využití Komenského jako marketingové značky pro lokální turismus lze pozorovat přinejmenším od meziválečného období. Svou roli zde hraje faktor malosti a jisté periferality míst, jež se stala „městy Komenského“. Pro města jako Fulnek představuje značka „Komenský“ jednu z šancí, jak bojovat s periferiálníitou. Podle nejnovější studie tohoto města představuje Komenský silnou stránku a také příležitost, zatímco nedostatečné využití potenciálu jeho jména patří ke slabým stránkám města (tzv. SWOT analýza).¹²² Nicméně samotná asociace Fulneku s Komenským se považuje za dostatečně zřetelnou, stejně jako tomu bylo v sedmdesátých letech, kdy „Komenský“ plnil funkci známky města podobně jako průmyslové podniky: „Městečko Fulnek je [...] zvláště v kulturním světě známé jako město Komenského [...] v průmyslovém a obchodním světě pak obvykle spojujeme Fulnek se značkou ROMO.“¹²³ Je však zřejmé, že po šedesáti letech se nenaplnila vize, jež chtěla z poválečného Fulneku vytvořit prvotřídní středisko Komenského paměti:

Nad významem krajinského hospodářského a kulturního střediska stojí však celonárodní a mezinárodní význam města Jana Amose Komenského. Řada měst, založená krajany v zámoří, se nazývá na počest posledního stánku J. A. Komenského ve vlasti – *Fulnek*. Velkolepé využití kulturních památek fulneckých dá městu předpoklady pro budování národního památníku po boku Tábora. Nutno počítati s pravidelným přílivem návštěvníků z řad školské mládeže, vychovatelů našich i zahraničních a nejširších vrstev národa.¹²⁴

Sociálně-pragmatické využití „města Komenského“ v lokálním veřejném diskursu příslušných měst ukazuje, že toto posesivum v lokální společenské rovině zastávalo podobnou funkci jako některá užití „národa Komenského“, tj. roli normativního měřítko. Podobnou úlohu sehrávalo také spojení „kraj Komenského“, alespoň v případě rodného kraje, jenž se stal nejvýraznějším krajem Komenského.

¹²² Jiří RAŠKA – Petra MARČÍKOVÁ, *Profil města Fulnek* [2012], elektronický dokument, http://www.fulnek.cz/VismoOnline_ActionScripts/File.ashx?id_org=3544&id_dokument=2707 (náhled 7. 7. 2014).

¹²³ *Ve Fulneku mají přísnější kritéria, než vyžadují státní normy*, Rudé právo 51 (74), 1971 (5. ledna), s. 5.

¹²⁴ Hugo ROKYTA a kol., *Fulnek: město Jana Amose Komenského*, Praha 1955, s. 32.

Kraj Komenského se jako topos zrodil na sklonku 19. století. Byl geograficky neurčitě vymezeným regionem, jemuž byl přičítán dvojitý smysl. Za prvé se jednalo o jeho rodný kraj a za druhé o oblast s velkou četností nejen stop po Komenském, ale v rostoucí míře rovněž jeho památníků. V roce 1894 se o kraji Komenského psalo v souvislosti s přípravou hospodářsko-průmyslové výstavy v hospodářsky i národně se „probouzejícím“ Uherském Brodě. Dobová zpráva považovala volbu místa za „velice šťastnou“, neboť „historický proslulý kraj, kolébka jednoho z arciučitelů lidstva, slavného Komenského, hodí se k tomu a zdá se, jako by duch slavného krajana vždy v dobách utrpení a svízelně sestupoval ve své rodiště, posilňuje a obživuje k dalšímu zápasu a konečnému vítězství veškerého Slovanstva“.¹²⁵ Sousední „kraj Komenského“ se použilo v témže textu jako kritické měřítko: „Kraj Komenského nesmí se státi a nestane rejdištěm jarmarečních podnikatelů a živnostníků [...]. Bodré slovácké povaze protiví se každá licoměrnost.“¹²⁶

Výraz *kraj* či *rodný kraj Komenského* se ustálil v době meziválečné. Například propagační článek o Uherském Brodě, jež v polovině 20. let napsal starosta města pro přílohu *Národních listů*, představující čtenářům širší oblast Moravského Slovácka, pojmenoval tímto souslovím bezprostřední okolí města: „To byla půda, z níž vyrostl nádherný květ, učitel národů J. A. Komenský, a tak kraj náš stal se krajem Komenského.“¹²⁷ O dva roky později se o tomto kraji hovořilo v kontextu pohřbu J. V. Figula, posledního mužského potomka Komenského, který nabyt charakteru vysoce oficiální události: „Čsl. farář Malý rozloučil se jménem kraje Komenského s Figulusem a vyslovil přání, aby popel jeho byl uložen v Uherském Brodě, kde spočívají kosti rodičů Komenského.“¹²⁸ Týdeník *Národně demokratické strany* nesl v letech 1929–1935 název *Komenského kraj*; list sokolské župy Komenského se jmenoval *Sokol v kraji Komenského*. Komenského kraj se začal propagovat ve třicátých letech též jako turistická destinace.

Banalizace „kraje Komenského“ se ukazovala rovněž v jeho aplikaci ve společenském diskursu. O Komenského kraji se psalo například v memorandu, které chtělo poukázat na zoufalý hospodářský a sociální stav kraje tzv. Kopaničářů, malé oblasti na svazích Bílých Karpat. Ten byl označen za Komenského kraj patrně proto, aby více upoutal pozornost čtenářů a posloužil jako kritické měřítko: „Lid je zaostalý, v kraji Komenského je dosud asi 12% analfabetů.“¹²⁹ Obdobně si pomohl výrazem autor, jenž pranýřoval údajnou nerovnoprávnost mezi českým a německým obyvatelstvem v poměru počtu žáků na školu. „To je rodný kraj Komenského?“, ptal se řečnický,

¹²⁵ *Z Uher. Brodu. Krajinská hospodářsko-průmyslová výstava na Slovácku*, Práce 4, 1894, č. 44 (28. října), s. 6.

¹²⁶ Tamtéž.

¹²⁷ Jan RENNEN, *Několik slov o Uherském Brodě*, *Národní listy* 65, 1925, č. 182 (4. července), příloha, s. 4.

¹²⁸ *Poslední cesta J. V. Figulusa*, *Národní listy* 67, 1927, č. 209 (31. července), s. 2.

¹²⁹ *Kulturní a sociální bída kraje Komenského*, *Národní listy* 74, 1934, č. 40 (10. února), s. 3. Zvýrazněno v originále. Srov. též *Kopaničáři na moravské vrchovině*, *Národní politika* 52, 1934, č. 17 (18. ledna), s. 5. Kraj Komenského je tu specifikován jako uherskobrodský okres.

když poukazoval na nevyhovující stav české školy ve Vyškovci u Starého Hrozenkova.¹³⁰

Paralelně s banalizací však v době meziválečné výrazně vzrostla symbolická hodnota kraje Komenského, a to díky jeho propojování s jinými postavami národního významu. Již v jedné z mnoha biografii, které vyšly roku 1892, Bohumil Mareš připomínal, že „Komenský narodil se [...] v onom kraji, kde památný Velehrad kdys hostil apoštoly slovanské Cyrila a Metoděje, když přinášeli lidu česko-moravskému evanjelium Kristovo“.¹³¹ Podstatnější byla spojení kraje s postavou otce národa. V článku nazvaném *Pout' do historické Mekky*, který vyšel u příležitosti regionální oslavy stého výročí prvního vydání Palackého *Dějin národu českého*, sloučila autorka rodné kraje obou velikánů pod hlavičkou Moravy. Sdílený kraj pak představoval určité médium přenosu ducha Komenského na Palackého:

Palacký je krásnou syntézou všech našich větví. Na Moravě se narodil, na Slovensku byl vychován a v Čechách tvořil a rostl ke svému významu. Rodný kraj, kraj Komenského, jako by mu předal v dědictví moudrost a vyrovnanost jeho předchůdce i onu přímo zbožnou zanícenost, s kterou přistupoval ke službě svému národu.¹³²

Avšak klíčovým členem národního panteonu, jenž zabydlel kraj Komenského v období první republiky, přičemž jej redefinoval jak sémanticky, tak geograficky, byl jiný Moravan: „Rodiště našeho prezidenta, kraj Komenského, otevírá Vám brány dokořán,“ prohlašovalo uvítání hostů krajského sokolského sletu v Hodoníně, otiskované v *Národních listech* v červnu roku 1930.¹³³ V jiném článku z téhož roku se píše o kraji Komenského a Masaryka jako o „historicky i kulturně velmi památné slovácké oblasti“, která je lokalizována mezi moravsko-slezskými hranicemi a městy Holice, Hodonín, Strážnice, Uherský Ostroh, Uherské Hradiště a Uherský Brod.¹³⁴ Topografický vztah Komenského a Masaryka vyzdvihl například i R. A. B. Oosterhuis, nizozemský ctitel Komenského, jenž k rodnému kraji Komenského poznamenal: „Je hodno paměti, že z téhož kraje pochází i prezident Masaryk. Zdá se, že je to kraj úrodný na veliké muže.“¹³⁵ Státnický význam kraje Komenského byl v tomto i poválečném období umocněn svou polohou na česko-slovenském pomezí, jež z něj činila most mezi oběma státotvornými národy.

Odkaz k Masarykovi ustoupil v období socialismu. O to více se však začal akcentovat folklorní ráz kraje, přestože byl kraj Komenského spojován se Slováckem již od svého zrodu. Svou roli zde sehráli uherskobrodští mu-

¹³⁰ Zrušte zbytečné německé školy!, Moravská Orlice 71, 1933, č. 57 (8. prosince), s. 4.

¹³¹ MAREŠ, Jan Amos Komenský, s. 4.

¹³² ANNA VETTEROVÁ-BEČVAŘOVÁ, *Pout' do historické Mekky*, *Národní listy* 76, 1936, č. 150 (31. květen), s. 21.

¹³³ *Vítajte!*, *Národní listy* 70, 1930, č. 156 - příloha (7. června), s. 1.

¹³⁴ *Několik zajímavých dat o kraji, v němž se narodil Tomáš Masaryk, a o rodu, z něhož vyšel*, *Národní politika* 48, 1930, č. 65 (7. března, odpolední vydání), s. 1.

¹³⁵ OOSTERHUIS, *Komenského poslední útulek*, s. 308.

zeologové, kteří konstruovali Komenského kraj jako didakticko-turistický region: „Východní Moravu bychom mohli nazvat krajem Komenského. Zde je soustředěno nejvíce míst, která připomínají velkého učitele národů.“¹³⁶ vysvětlovala příslušně nazvaná publikace, která mapovala nejrůznější místa v okolí Uherského Brodu, jež se vázala k paměti Komenského. Přehled byl příznačně doplněn ilustracemi prvků slováckého folkloru, které dokumentovaly zachovalost lidové kultury regionu, jež přetrvala tváří v tvář záslužnému socialistickému rozvoji průmyslu a zemědělství v tradičně periferní oblasti. Také nová koncepce expozice o Komenském v muzeu zvýraznila regionalitu Komenského pomocí etnografického materiálu. Spisovatel František Kožík, jenž muzeum navštívil roku 1952, na expozici vzpomíná takto: „Zdravý vkus tvůrců výstavy uložil drahocenná díla Komenského na výtvořiny lidového umění, na pestré tkaniny s výšivkami, a mezi dokumenty rozhodil něžné voničky se stužkami. To rodný kraj oslavoval svého syna, to ho slavil sám jeho lid.“¹³⁷ Také spisovatelka Leontina Mašínová v doslovu k prvnímu dílu své trilogie o Komenském nazvané *Nesmrtelný poutník* oslavila Slovácko jako kraj jak přírodně, tak folklorně mimořádný, přičemž „nejkrásnější květ [...] který z tohoto prostředí vyrostl“, se měl stát předmětem „hlubšího poznání“ a „lásky“ národa, nikoli jen jeho „chlouby“ či „chladného obdivu“. Zdá se, že literární vsazení „nadaného slováckého dítěte“ zpět do kraje, do něhož nebylo možné se nezamilovat, sledovalo právě tyto záměry.¹³⁸ Folklorizace Komenského však nepochybně dodávala jeho univerzálně platnému myšlení ideologicky ceněnou složku „lidovosti“, jeho geniální koncepce v posledku pramenily v bezprostředním styku s (českou) lidovou kulturou. Implicitně se tím také naznačovalo, že rozhodující fází pro utváření Komenského myšlení bylo dětství na Moravě, a nikoli studia v německých zemích.

Aby však region mohl plně dostat svému výchovně-didaktickému poslání, bylo podle poválečných brodských muzeologů nezbytné také osobně „navštívit malovaný rodný kraj Jana Amose Komenského a v něm jeho památník v Uherském Brodě, který bude trvale mluvit o slávě a utrpení jednoho z největších synů české i světové historie“.¹³⁹ V jakési analogii k Naarendenu - který je tradičně partnerským městem Uherského Brodu - se uherskobrodské muzeum stalo, alespoň v očích svých tvůrců, takřka posvátným prostorem, jenž měl podněcovat k niternému prožitku Komenského osobnosti, a potažmo k vlastní seberefexi. V sakrálně-metafyzickém jazyce zval průvodce muzea k návštěvě:

Dvěře chrámu našeho muzea jsou otevřeny. Vstupte do nich k rozjímání a poznání se stejnou zbožností jako do chrámu božího. Řeč staletí vám poví, že nejen z hmoty žije člověk a národ. Porozumíte-li této řeči, potom to, co vám přichystalo Muzeum Jana Amosa

¹³⁶ JAN PAVELČÍK, *Rodným krajem Jana Amose Komenského*, Uherský Brod 1960.

¹³⁷ MAREK, *Dramata města*, s. 11.

¹³⁸ LEONTINA MAŠÍNOVÁ, *Mladá léta Jana Amose*, Praha 1969, s. 233-235.

¹³⁹ POLANSKÝ, *Průvodce památníkem*, s. 36.

Komenského za posledních padesát let, stane se duševní součástí vašeho bytí.¹⁴⁰

Těžko říci, zda takto hluboký prožitek zakusili západočeští učitelé, kteří roku 1965 navštívili Uherskobrodské dny. Již samotný titulek zprávy o této návštěvě, otištěné v jednom deníku,¹⁴¹ každopádně vypovídá o tom, že „kraj Komenského“ se úspěšně zafixoval v běžném veřejném diskursu druhé poloviny 20. století.

V reprezentacích se objevovaly již od sklonku 19. století motivy Komenského, jenž si nese v paměti svůj rodný kraj, popřípadě rodné město, vidí jej a teskní po něm. Ustavičné pohledy zpět do vlasti se někdy konkretizovaly jako pohledy zpět na Moravu, ale i do rodného kraje a do rodného místa, jako například v jedné básni z roku 1892, v níž se Komenský myšlenkami vrací k rodnému místu na smrtelné posteli:

A duch můj ve ráji tom dále, dále letí –
Již vidím v dáli věže Brodu Uherského,
tam Olšavu, – již slyším mlýnská kola zněti,
hle, – matka vstříc mi kráčí z domu otcovského!¹⁴²

Zdůrazňování vztahu k rodnému místu, který si Komenský pěstoval po celý život, aby jej pak projevil ještě – a zejména – ve svých posledních chvílích, nepochybně mělo svůj význam z hlediska utváření lokální či regionální paměti Komenského. Objevuje se například v regionálně-historickém cyklu *Vinohrad Komenského* z roku 1923, v němž Ferdinand Prager tematizoval doprovodný motiv vztahu Komenského k blatnickému vinohradu. Ten si ve smlouvě s Dorotkou vymínil jako osobní vlastnictví, neboť mu byl „drahým odkazem po rodičích“, přičemž „odkaz tento nosil s sebou světem jako památku na svoji drahou domovinu [a] jako věrný Brozan dochoval si ho ve svém srdci až ke smrtelné posteli“.¹⁴³ Podobně se připomínalo v kolektivních dějinách Uherského Brodu ze sedmdesátých let 20. století, že „právě Brod to byl, který jej doprovázel ve vzpomínkách i v daleké cizině, až do posledních okamžiků jeho života“.¹⁴⁴ Tato skutečnost, spolu s faktem, že Komenský v Brodě každopádně „nabyl základy svého života a svého vzdělání, které tak hluboce domyslíl ve svém pozdějším životě“,¹⁴⁵ nejenže opravňovala město k tomu, aby se nazývalo „městem Komenského“ a Komenského považovalo za svého syna, k němuž se může hrdě hlásit,¹⁴⁶ ale zároveň byla určitou kompenzací za relativní ústup na poli zápasu o rodiště, jehož neurčitost se v knize rozebírá. A pohled do rodného kraje se objevil

¹⁴⁰ Josef BENEŠ (ed.), *Památník musea J. A. Komenského v Uh. Brodě*, Uherský Brod 1948, s. 10.

¹⁴¹ *Z kraje Komenského opět doma*, Pravda 46, 1965, č. 170 (17. července), s. 1.

¹⁴² NĚMČICKÝ, *Komenského pomněnkový věnec*, s. 47.

¹⁴³ PRAGER, *Vinohrad J. A. Komenského a jiné historické obrázky*, s. 11, 14.

¹⁴⁴ *Uherský Brod. Minulost i současnost slováckého města*, Brno 1972, s. 106.

¹⁴⁵ Tamtéž.

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 107.

také v novější publikaci o Brodě, kde se ovšem zdůraznila též jeho vizualizace ze strany aktivního i umírajícího Komenského:

Kraj kolem byl mu stále blízký a i při zavřených očích viděl ty drobné domky a domečky na stráních Karpat, lesy a louky tam na Straňan-sku, potoky s raky a říčky s rybami. Tady se narodil, tady prožil prvních dvanáct let svého dlouhého a strastiplného života, prvních spojovaných let.¹⁴⁷

Před několika týdny nemocný stařec dopsal spisek „obecné trojumení“, ale již tušil, že na víc nebude mít sil. O to víc snil a vzpomínal na svůj rodný kraj, na své mládí tam daleko v té „zemi krásné, pohádkově“ ve městě svých předků. Už mnoho let jen o něm snil [...]. Rostly tam buky [...], tak nějak si svůj kraj mohl připomínat i umírající Komenský.¹⁴⁸

Vztah k rodnému kraji a místu byl ovšem důležitý i z obecnějšího hlediska, neboť doplňoval Komenského vlastenectví a národní identitu o jejich regionální a lokální rozměr. Byl zároveň výrazem lásky k domovu. Jako národní hrdina a příkladný vlastenec Komenský nesměl být bez domova, přestože od něj byl odloučen. Jak se připomíná v jedné básni:

V srdci jeho láska k domovině
vedle lásky k lidstvu mocně plála,
nezapomněl nikdy ve cizině,
kolébka kde jeho byla stála.¹⁴⁹

Vztah k domovu byl důležitý atribut, jenž Komenského jakožto příkladného jedince, který se realizuje ve světě jako zástupce svého národa, odlišoval od národně „problematických“ figur „odrodilců“ nebo kosmopolitů, lidí bez opravdových domovů, neboť se cítí doma všude, respektive tam, kde nacházejí své uplatnění.

Komenacionalizace prostoru

Komenializace prostoru má vlastní logiku v místech úzce spjatých s Komenským. Zde nám jde o komenializaci v obecnějším smyslu, tedy o plošné zapisování paměti Komenského do prostoru, které se nezdůvodňovalo přímým vztahem Komenského k určitému místu. Výraz *komenacionalizace*, jenž odkazuje na pojmy komemorace, Komenský a nacionalizace, by pak mohl označovat procesy národního přeznačování prostoru, či jinak řečeno utváření národního prostoru, prostřednictvím prostorového ukotvení paměti Komenského. Lze rozlišit trvalou (pomníky, busty, muzea, názvy ulic)

¹⁴⁷ MAREK, *Dramata města*, s. 69.

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 13.

¹⁴⁹ NĚMČICKÝ, *Komenského pomněnkový věnec*, s. 33.

a přechodnou (slavnosti) formu. Výročí Komenského v roce 1892 bylo podnětem k patrně nejrozsáhlejší kmenializaci prostorů oněch měst, která se nepojila přímo k životu Komenského, byť k těmto aktům docházelo i nad rámec hromadných oslav. Naopak oslavy v letech 1956–1957 byly impulzem k systematickému označování míst, která byla spjata s životem Komenského, ať již prokazatelně nebo podle lidové tradice, a také dotvářením komemorativní infrastruktury (památníky, pamětní síně).¹⁵⁰

Městským slavnostem se podrobněji věnuje následující kapitola. Zde postačí zhodnotit pouze prostorově-paměťový rozměr těchto událostí. Konání komemorativního aktu v konkrétním místě s sebou přinášelo často i trvalé označení městského prostoru, ať již se jednalo o pomník, bustu, pamětní strom či jiný prvek nebo o různá urbanonyma (názvy ulic, náměstí). Například v Králově Poli byla během oslav roku 1892 zasazena pamětní lípa Komenského.¹⁵¹ Funkce již neexistujícího stromu v tomto případě spočívala v komemorování jak Komenského, tak i dané slavnosti. Totéž platilo rovněž pro pojmenování ulic, alespoň v případě Jindřichova Hradce jakožto jednoho z měst, které využilo masivních oslav roku 1892 k tomuto aktu. Přejmenování jedné z místních ulic na ulici Komenského mělo podle navrhovatele, tehdejšího purkmistra, zajistit nejen „trvalé uctění nesmrtelné památky Jana Amose Komenského“, ale také „trvalé zachování památky dnešní tristaleté slavnosti“, a konečně zachování jakési trvalosti protestu vůči rozhodnutí rakouského ministra osvěty, které zakazovalo oslavy ve školách.¹⁵² Podobně jako v případě brandýského pomníku spočívala funkce těchto prvků mnohdy v komemoraci jak Komenského, tak i samotného aktu komemorace, jemuž vděčily za svůj původ, a potažmo se tak staly pomníky utváření samotného paměťového společenství – českého národa.

Jiný aspekt slavností souvisel s dočasnou vizuální proměnou městského prostoru, která měla důležitou úlohu zejména ve druhé polovině 19. století, neboť se vázala k performativnímu aktu sebeutvrzení národního kolektivu. Prostor měst přetvářeli jeho obyvatelé jak samotnou svou přítomností (slavnostní průvody, přihlížení diváků), tak především podílem na slavnostní výzdobě města. Jednou z forem bylo slavnostní osvětlení domů:

Nastal večer, večer v Ml. Boleslavi zřídka vídaný. Celé město tonulo v moři světél [...] každý, seč byl, postaral se o skvělé osvětlení svých oken. Ano i ty chýšky dělnické na Ptáku a v odlehlé ulici Žitné skvěly se v záři světél, dávající dojemné svědectví o vlastenecké myslí obyvatelstva i toho, které právě nyní v těchto krutých dobách nouze radostně věnovali těžce vydřený groš na oltář vlasti.¹⁵³

Osvětlení města bylo vizuálním indikátorem míry národní identifikace. V rovině samotného města bylo tak trochu oním renanovským plebiscitem.

¹⁵⁰ BRAMBORA, *Světové oslavy jubileí*.

¹⁵¹ Srov. http://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_objektu&load=978 (náhled 7. 7. 2014).

¹⁵² *Slavnostní sezení obecního výboru*, Ohlas od Nežárky 22, 1892, č. 14 (1. dubna), s. 115.

¹⁵³ *Slavnost Komenského v Mladé Boleslavi*, Jizeran 13, 1892, č. 27 (2. dubna), s. 3.

tem, sociální normou a nástrojem kontroly: neboť novináři si také všímali, že „někteří pp. nájemníci neb majitelé – ač velice poskrovnu – okna svých příbytků osvětlili za hodno ani neuznali“, popřípadě že „někteří ‚obětaví‘ vlastenci, jak jen průvod okna jich domů přešel, již ku zhasínání se měli“.¹⁵⁴ Vedle této vnitřní vizuální unifikace však byla neméně zásadní unifikace navenek. Reprezentování osvětlených (obecně slavících) měst bylo důležité k tomu, aby se vytvářela andersonovská představa, že ten den každý jedinec ví, že v každém dalším městě se ostatní účastní téže oslavy,¹⁵⁵ což mělo svůj korelát v představě dokonale homogenní krajiny. Jedna z mnoha příležitostných básní, které byly ke Komenského výročí sepsány, vyjádřila ideál sociálně-prostorové homogenity skrze představu sjednocené „soundscape“:

Co v zemích českých věží jest a vízek,
co na těch věžích zvonů jest a zvonků,
a co v těch zvonech kovových je srdcí,
dnes všechna by se rozhlaholit měla,
dnes do jednoho rozjásati zvučně.¹⁵⁶

Dějiny Komenského urbanonym by si zasluhovaly systematický výzkum. Prozatím lze pouze konstatovat, že jméno Komenského se stalo jedním z nejčtenějších honorifikačních názvů ulic či náměstí v českých zemích.¹⁵⁷ Komenský se prosadil jako jedna z nejvýznamnějších postav českých dějin, a není proto divu, že jeho jméno posloužilo již v 19. století jako jeden z nástrojů postupné nacionalizace městských prostorů, byť nelze zapomínat, že propůjčil své jméno také řadě ulic v jiných částech Evropy. „Komenacionalizace“ ulic v českých zemích se odehrávala ve dvou odlišných kontextech: jako trvalé vepsání Komenského v národnostně již českých městech a jako součást počestovací politiky ve městech s německým obyvatelstvem. Taková přejmenování čerila veřejný diskurs například v Mostě (1919)¹⁵⁸, Žatci (1923)¹⁵⁹ nebo Liberci (1935), kde bylo přejmenování Clam-Gallasovy ulice na ulici Komenského prezentováno jako znak mizejících útrap českého lidu v pohraničí; pouhé přejmenování ulic bylo podle novinové zprávy „svátkem libereckých Čechů“.¹⁶⁰

Stálo by za pokus sestavit chronologickou řadu pojmenování ulic a položit si otázku, do jaké míry by výsledný graf koreloval s kalendářem komemorací Komenského či s mezníky širšího společenského vývoje. Neméně zajímavá by byla otázka, jak jsou Komenského ulice a náměstí rozloženy v prostoru – zda pojmenování sledovalo určitou prostorovou logiku – nebo zda jejich označení sleduje hlubší sémantický vztah. Například v Jindřichově Hradci byla roku 1892 na Komenského přejmenována původně Školní

¹⁵⁴ *Pochodňový průvod a osvětlení města*, Ohlas od Nežárky 22, 1892, č. 14 (1. dubna), s. 114.

¹⁵⁵ Benedict ANDERSON, *Představy společenství. Úvahy o původu a šíření nacionalismu*, Praha 2008.

¹⁵⁶ František TABORSKÝ, *Památce J. A. Komenského*, in: KRCH (ed.), *Národ Komenského*, s. 129.

¹⁵⁷ DAVID, *Klasifikace honorifikačních toponym*.

¹⁵⁸ *Hrozné rozčilení mosteckých Němců*, Národní politika 37, 1919, č. 210 (1. srpna), s. 4.

¹⁵⁹ *Jaké budou v Žatci uliční tabulky*, Národní politika 41, 1923, č. 261 (23. září), s. 5.

¹⁶⁰ *Ulice Komenského v Liberci*, Národ 11, 1935, č. 181 (14. září), s. 3.

ulice a v Mladé Boleslavi Školní náměstí. V Hradci Králové propůjčil roku 1885 Komenský jméno jedné ze tří nových ulic, které vznikly postavením nové školy.¹⁶¹ Přinejmenším v některých případech tedy hrál určitou roli vztah mezi označujícím a označovaným (Komenský - škola). Také v Praze na Žižkově vévodí Komenského náměstí škola, přestože jméno náměstí zde bylo vpleteno do systému názvů, jež odkazují k paměti české reformace.¹⁶² Příklad Hradce Králové a Prahy poukazuje také na roli růstu měst: prostý vznik nových ulic si vyžadoval nová jména, zatímco proměny městského prostoru a administrativní reorganizace někdy vedly k přesunům Komenského urbanonym. V Přerově se roku 1884 přesunulo označení Komenského na třídu spojující nádraží s centrem města, a jak komentoval tisk, třída byla označena „trefně, jelikož v ulici té jest gymnasium a odnedávna také obecní škola“.¹⁶³ V neposlední řadě byla podnětem k růstu Komenského ulic a náměstí právě samotná výstavba nových škol, jež byla typickým rysem moderní společnosti. „Komenským“ moderní společnost zaštiťovala svou víru ve vzdělání a „Komenským“ ji poté podepsala v prostoru.

Paměť v prostoru, prostor v paměti

Prostorové aspekty sehrály v konstrukci a reprodukci paměti vztahující se k postavě Komenského několikerou funkci. Univerzální vlastnost vzpomínání konkretizovat se v prostoru v tomto případě zesílila i díky rozsáhlé geografické extenzi jeho působení. Jako kanonický prvek se ustálila reprezentace Komenského jakožto člověka neustále se přesouvajícího z místa na místo. Některá z míst pak byla zvýznamněna prostřednictvím kanonických motivů z Komenského života a díla (například Brandýs nad Orlicí, Fulnek či Lešno), zatímco jiná se stala předmětem zvýšeného veřejného zájmu díky své privilegované mnemonické pozici (rodiště, hrob), kterou nadto umocnila neurčitost jejich přesné lokalizace a v případě hrobu také dílčí nedostupnost. Topografie se stala významným rámcem reprezentace Komenského, jak se ukazovalo například v četných biografích či výstavách, a potažmo mnemonickým nástrojem. K rozprostření paměti Komenského docházelo - ve formě spontánních a institucionalizovaných komemorativních aktů nebo trvalejšího vpisování paměti do fyzického či imaginativního prostoru - jednak na místech, která byla bezprostředně spojována s pobytem Komenského, jednak plošně, a to zejména v rámci masových oslav Komenského a často v kontextu nacionalizace či národního „dobyetí“ prostoru. Specifickými nositeli paměti se stala místa označovaná jako města či kraje Komenského, pro něž se Komenský stal obligátní identitotvornou figurou, a přinejmenším v určitých obdobích aspirující na status komemorativních

¹⁶¹ *Nová ulice*, Národní listy 25, 1885, č. 9. (9. ledna, odpolední vydání), s. 3.

¹⁶² DAVID, *Klasifikace honorifikačních toponym*; Marek NEKULA, *Hus - Husova, Žižka - Žižkov... Toponyma a ideologie*, in: Michaela ČORNEJOVÁ - Pavel KOSEK (eds.), *Jazyk a jeho proměny. Prof. Jan Pleskalové k životnímu jubileu*, Brno 2008, s. 178-194.

¹⁶³ *Ž Přerova, dne 30. dubna*, Moravská Orlice 13 (22), 1884, č. 102 (2. května), s. 2.

krajin. V neposlední řadě zájem míst - potřeba regionálního sebeprosazení, místní identita - sloužil jako reproduktor paměti, jež se spolupodílel na zdůrazňování topografické dimenze paměti Komenského.